

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 54 (16828)

2004 чылдың
МАРТ 31,
среда

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 3 рубль.

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНГА (ПАРЛАМЕНТИЗИНГЕ)

2004 ЧЫЛДА РЕСПУБЛИКАГА БАЙДАЛДЫҢ БОЛГАШ КҮРҮНЕ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

АЙЫТКАЛЫ

Улуг Хуралдың хүндүлүг депу-
ттары!

Чазактың хүндүлүг кежигүннери
болгаш чалатканнар!

Тыва Республика 2003 чылда демо-
кратияны хөгжүдериниң, күрүнени
быжыглаарының болгаш экономиктиг
деңзигүүрнү өстүрериниң оруу-биле

улам бурунгаарларын уламчылаан.

Россия Федерациязының Прези-
дентизиниң Айыткалында, Тыва
Республиканың Чазак Даргазының
Айыткалында тодараткан сорулга-
ларны боттандыра талазы-биле
ажылдарны чоруткан.

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылда Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) Айыткалын күүсеткен кол түннелдер

Республикага политиктиг турум
байдалды, националдар аразының
болгаш конфессионалдар (шажын-
чүдүлгелер) аразының чөпшээрел-
гелиг болурун хандырган.

Чоннун өзүп-төрүүрүнүн, чайгаар
өзүлдизиниң болгаш ынай-бээр аргы-
жылгазының көргүзүглери эки бооп
хевээр арткан. Социал адырның албан
черлери турум ажылдаан. Чоннун амы-
дырал деңгели бедээн. Боттук акша
орулгалары болгаш шалың төлевири
өскөн. Пенсияларның, стипендияларның
болгаш пособиелериниң чамдык хевир-
лери база өскөн. Эрткен чылын хамаа-
тыларның кижилерине онааштыр акша
орулгалары чурттап болурунун адаккы
хемчээлинден 23,6 хуу улгаткан, беш чыл
бурунгаар бо көргүзүг 22,4 хуу турган.

2003 чылда баш бурунгаар көргөн
макроэкономиктиг көргүзүглери бадыт-
каттыган. Ниити девискээр продук-
тузунун хемчээли 3,2 хуу өскөн. Улетпур
бүдүрүлгезиниң, көдээ ажил-агыйның
ниити продукциязының, кол капиталга
инвестицияларның, үүрмектеп садар
бараан саарылгазының, төлевириг ачы-
дуза чедирилгезиниң болгаш чүктөр
сөөртүлгезиниң хемчээлдериниң өзүл-
дизин хандырган. Агроулетпур ком-
плексин күрүнөдөн деткирин улам-
чылаан. Картофель болгаш ногаалар
бүдүрери көвүдээн. Малдың бүгү
чүзүннерге баш саны өскөн.

Республиканың быжыглаан бюджетин

чарыгдалдарга бодаарга, орулгалары
19,7 млн. рубль ажып турар кылдыр
күүсеткен. Хууда орулгалар 1,3 катап
өскөн.

1999 чылдан эгелээш, республикада,
ниити Россияда ышкаш, экономиктиг
байдал экижип эгелээн. Ниити девискээр
продуктузу 5 чыл дургузунда 1,3 катап, кол
капиталга акшаландырышыкын — 1,8,

II. Демократияны хөгжүдеринге болгаш хамааты ниитилелдин үндезинерин быжыглаарына күрүнениң ролюн бедигери

Бо чылдың эгезиниң политиктиг
чугула болушкуну болза Россия
Федерациязының Президентизиниң
сонгулдаларын эрттиргени болур. Март
14-те Тываның сонгукчуларының барык 73
хуузу сонгулда участоктарына келген,
оларның 87,5 хуузу В.В. Путинниң
кандидатуразы дээш бадылаан.

Ону ийги хуусаада сонгааны, феде-
ралдыг Чазакты солааны, парламенти
хей нурууну ээлээн чаңгыс политиктиг
партия барда, Күрүне Думызының ажил-
чорудулгазын боттандырып, чуртка
административтиг реформаны эгелээни
республиканың эрге-чагыргаларына чаа
сорулгаларны тургускан.

Чурттуң Президентизи федералдыг
деңгелге административтиг рефор-
маны кыска хуусаада доозарын айткан.
Эргелеп-башкарылганың көскү струк-
туразын тургузар. Бизнеске күрүнениң

бюджеттин хууда орулгалары—2,8 катап
өскөн. Чоннун боттук акша орулгалары
1,9 айда алып ортумак шалың—2,1 катап,
пенсияларның ортумак деңгели—40 хуу
өскөн. Ажыл чок хамаатыларның ниити
саны 20 хуу кызырылган.

Көскү эрге-чагыргаларның бүгү
адырларының болгаш деңгелдериниң
ажылында боттук өскерилгелер бар.
Ниитилелди улам ыңай демократчы-
дары болгаш ооң хамааты институт-
тарын тургузары уламчылаан.

Ооң-биле кады шийтпирлеттинмээн
чамдык сорулгалар база арткан. Ол дээр-
ге экономиктиг өзүлдө темпизиниң болгаш
социал адырда чаартылгаларның чавыс
бооп турары, яды-түрөңги чоруктун
артканы, кем-херек үлгедиглериниң
бедик деңгелдиг болуп турары. Тыва
Республиканың Конституциязының 111
чүүлүнүн 2 кезээниң «д» пунктузунга
үндөзүлгөсү, 2004 чылда республикада
байдал болгаш күрүне политиказының
дугайында бо Айыткалды киридим.

ыйышыкынын эвээжидирин чедип алып.
Хээли ап саттынар чорук-биле демиселди
калбартыр. Реформа девискээр болгаш
муниципалдыг деңгелдерге уламчылаар.

Республиканың күүсекчи эрге-
чагыргазының мурнунда Чазактың
болгаш эргелеп-башкарылганың өске-даа
органнарының ажыктыг ажилдаар
структураларын тодарадыр болгаш
тургузар талазы-биле сорулганы салган.
Ямыларның эрге-байдалын бедидер
болгаш оларның санын бодамчалыг көөр.
Бис адырның политиказын тодарадыр
эргени чүгле сайыттарга бээр бис.
Доктааткан негелделер талазы-биле
адырларның ажылының түннелдери дээш
удуртукчуларның амы-хууда хары-
салгазын бедидер херек.

Тыва, чурттуң кезии болганда,
федералдыг төп-биле сырый холбаалыг
ажылдаар, эрге-хоойлу, экономика

болгаш информация делгеминиң чаңгыс
аай болурун хандыраар ужурлуг. Ооң-биле
кады бодувустун онзагай байдалда-
рывысты барымдаалаары биске эргежок
чугула, бодувустун эрге-ажыктарывысты
билдилег камгалаар ужурлуг бис. 2010
чылга чедир республика хөгжүлдизиниң
тускай сорулгалыг программаның
федералдыг эрге-байдалды тыпсырын
чедип алыры эргежок чугула.

Амыдырап-чурттаары берге черлерге,
Ыраккы Соңгу чүккө болгаш чедери
берге девискээрлерге чуртту зона аайы-
биле районнаарына республиканың
туружун тодарадыр айтырыкта бодувус
туружувус дээш туржур ужурлуг бис.

Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүл-
дизиниң деңгелдеринде ылгалдарны
кызыраар дугайында айтырыгны шийт-
пирлиг тургузар. Чурттуң мурнундагы
Чазанга угаан-сарыылдыг девискээр
болгаш национал политиказы турбаа-
нындан янзы-бүрү девискээрлерге чоннун
кижи бүрүзүнге хамаарыштыр хей социал-
экономиктиг көргүзүглери аңгы-аңгы бооп
турганы чажыт эвес болгай. Бай девис-
кээрлер байып-ла турар. Ядылары
ядарап арткан. Федералдыг бюджет
четчип, экономиканы хөгжүдөр курлавыр
ында бар турда, кошкак девискээрлер
азырганчыг хөрөңгини ап турган.

Кады чорудар ажилдар талазы-биле
чамдык бүрүн эргелерни республикага
2005 чылдың январь 1-ден эгелеп дамчыдып
бээринге холбаштыр бодувус эрге-
ажыктарывысты камгалаары чугула.

Республика парламентизи хоойлу-
жудулга инициативазы үндүрер өске
субъектилер-биле кады республиканың
бүрүн эргелеринге хамаарыштырган
айтырыгларны таарыштырар чээрби ажыг
хоойлуларны ажилдап кылыр болгаш
хүлээп алып. Муниципалитеттер бюджет-
териниң орулгалыг баазаны улгаттырары,
көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин деткири,
көдээ ажил-агыйның ажылгал черлерин
шингээдип алыры болгаш өскелер-даа
аңаа хамааржыр.

(Уланчызы 2—6-гы арынарда).

Бөгүн ийи палаталыг парламентиниң ажилдаарына таарымчалыг бүгү байдалдарны тургускан. Эрткен чылын олар чүглө 79 хоойлуну хүлээп алган, оларның чартык кезин Чазак киирген. Экономиканы болгаш акшаландырышкын иделкейин хөгжүдеринге идиг бээр хоойлуларның чугула чедишпей турары көстүп турар. Амга чедир Улуг Хуралдың болгаш оң депутаттарының эрге-байдалының дугайында хоойлулар чок.

Төлээлекчилер палатазы болгаш республика Баштыңы хоойлу төлөвлелдериниң дөрттүн бирээзин-не шынары багай болгаш федералдыг азы республика хоойлужудулгаларына чөрүшкөк болганы дээш хүлээп албайн келген.

Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарын Улуг Хуралдың бүгү талалыг контролонга тургузар дээш Хоойлужудулга палатазының оралдажып турарын эскербейн барып болбас. Депутаттарның контролдаар эрге-хүлээлгелери чөптүг болбайн аан, ынчалза-даа олар кол ажил-чорудулгазына кара чедирбес, эрге-чагыргаларны хуваарының кол ажил-чорудулгазының принциптерин хажытпас ужурлуг. Эрге-чагырганың бүгү адырлары дең эргелиг болгаш оларның кайызы-даа бодунуң ажил-херезин кылып ужурлуг деп чүвени оварза чогуур.

Парламент бодунуң хоойлу чогадыр кол ажил-чорудулгазының ажык-чарлыг болурун хандыраары эргежок чугула. Бис ам дээрэзинде Улуг Хуралдың палаталарының удуртукчуларының, комитеттер даргаларының депутаттар мурнунга отчеттарын дыңнавайн турар бис.

Хоойлужудулга палатазының удуртукчулары политикаже эмин эрттир хандыгып турарын сонгукчулар эскерип турар. Политикажыдылга эмин эрттип бар чыдар. Республика судтары, ооң иштинде Конституция суду Республиканың үстүкү палатазы хоойлужудулганы хажыдып турарына холбашкан алды дилегни чугулаагып көргөн. 2003 чылда палатаның бюджет күүселдезин хынаар дугайында Саң-хөө яамызының дилезинге харыы бээрден ооң удуртукчулары ойталаан. Демократтыг республикага шүгүмчүлелден дашкаар болгаш контролдан дашкаар зона ынчаар тыптып келген.

Тус чер бот-башкарылганың реформазы чуртта долу күш-биле чоруп турар. 2006 чылдың январьдан эгелээш, чаа хоойлу күштүг бооп, ажилдап эгелээр. Аңаа улуг белекел ажилдары тургустунган. Маңаа холбаштыр муниципалдыг тургузулганың девискээрин, кызыгаарын болгаш эрге-байдалын тодарадып турар хоойлуларны хүлээп алыры эргежок чугула. Оларның Уставтарына өскерилгелерни киирер. Оларның өңчүлөрүн чизелеп, бүртүкээр. Республиканың муниципалитеттерге дамчыдып бээр өңчүлөрүн тодарадыр. Чон ортузунга билдирип тайылбыр ажылып чорудар. Өске девискээрлерин дуржулганын өөренип көөр. Тус чер бот-башкарылга органнарының эрге-байдалын база бот-тускайлап ажилдаарын хандыраар.

Суд эрге-чагырганың хөгжүдери уламчылаар. Республиканың Конституция суду бодунуң ажил-чорудулганын калбартыр. Ооң материал-техниктиг хандырылганың айтырылганын шийтпирлээри эргежок чугула.

Чаргы чарар судьяларның институтун тургускан чорук ниити шүүгү ажылын дыка чийгеткен. Бо чылын чаргы чарар судьяларның ажилдаар бажынарнының тудуун төлөвилээр акша-хөрөңгини көргөн.

Хуусааларын хажыдып дооскан негелде болгаш кеземче херектериниң саны эвээске-даа, республиканың суд ниитилежилгезиниң органнары кожууннарының федералдыг судтарының негелде херектериниң талазы-биле шийтпирлерин Дээди судтуң бадылаары эвээш бооп турарына кичээнгейни угландыраары чугула.

Республиканың Арбитраж судунуң шийтпирлеп турар херектериниң саны өскөн. Ол судтун ажилдаар бажынын бо чылын ажылгалга киирери чугула.

Тыва Республиканың судьяларының квалификация коллегиязының составына хөй-ниитиниң төлээлерин киирген

нинден судья корпусун ажык-чарлыг чөптүг тургузар арга тургустунган.

Республиканың суд эрге-чагырга, корум-чурум, юстиция, болчукчулар органнары чонга эрге-хоойлу талазы-биле дузаны көргүзөр ужурлуг. Чөптүг эрге-медерел тургузар талазы-биле комплекстиг өөредилге программаларын болгаш хемчеглерин ажилдап кылары негеттенип турар. Россияның Конституциязының болгаш республиканың Конституциязының, чурттуң хоойлужудулга дүрүмнериниң кол чүлддерин өөренир талазы-биле ажык кичээлдер эрттирерин практикаларын уламчылаар херек.

Ниитилелди демократтыг организастаарының принциптериниң аразында чугула рольду хөй партияларлыг болуп чорук ээлеп турар. Республикада Бүгү-россий политиктиг партияларның 16 девискээр салбырларын бүртүкээр. Оларның 5-ин 2003 чылда тургускан.

Хөй партияларлыг политиктиг системаны чуртка тургузарын деткип турар бис. Ынчалза-даа сайзырангай политиктиг адааннажылга үезинде чоннуң хөй нуруузунуң эрге-ажыктарын илередип, составы хөй сангык партия хөгжүлдени алыр деп чүвени бодаза чогуур. Чурттуң парламент сонгулдааларының түнелдери политиктиг күштерниң хуваалдазын тодарааткан. Белүк баятаннарның эрге-ажыктарын камгалап, Россияның эрге-ажыктарын сардышкан партиялар төөгүнүң кыдыгына арткаш, Күрүне Думазының составына кирбээр. Тывага олар база-ла өлүмнүг согулга таварышкан. Ол дээрге чуртка күчүлүг политиктиг күштерни тургузуп эгелээниниң эгези-дир.

Хамааты ниитилелдиң институттарын хөгжүдери база эргежок чугула. Республикада хөй-ниитиниң 169 организациязы ажилдап турар. Социал айтырылганы шийтпирлээринге: кижиниң айылы чок болурун хандыраарына, арагалаашкын болгаш наркомания-биле демиселге оларның киржилгези бөгүн онза чугула бооп турар. Эрге-чагыргаларның хөй-ниити-биле харылзаазы, күрүне политиказын ажилдап кылырда оларның бодалын барымдаалаары чугула.

Чоокку үеде кижиги эргелериниң талазы-биле төлээниң дугайында хоойлуну хүлээп алыр, ооң институтун тургузар, федералдыг структуралар-биле эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар, кады дугуржулгалыг ажилдаарын хандыраар.

Күрүне политиказының база бир чугула угланышкыны болза сагыш-сеткил байлаан каттап тургузар ажылы чачыл апарган конфессиялар-биле кады хөдөлүп чорудары, ниитилелге мораль-сагыш-сеткил принциптерин бадыткаары турган. Эрткен чылын тыва хамнарны өөренип көөр талазы-биле делегейиниң ийги шуулганын эрттирген. База бир кайгамчык болушкун болза Тывага Калачакраны ыдыктаарының чаңчылын демделеп эрттиргени болур. Бо езуалга чүс муң хире кижиги киришкен. Бо болушкуннарның түнелдерин езугаар хемчеглерни хүлээп алган. Оларны күүседире-биле чон ортузунга улуг ажилдарны чорудар.

Кижилерниң, ылаңгыя уругларның болгаш аныктарның угаан-медерелинге шажын-чүдүлге адырларын чедирип турар багай салдарын барымдаалап көргөш, сагыш-сеткилдиң Эксперт чөвүлели оларның Уставтарына экспертиза чорудары эргежок чугула.

Прокуратура болгаш шүүгү органнары шажын-чүдүлге каттыжышкыннарына арын-нүүрнүг хостуунун, чүдүүрүнүг хостуг болурун дугайында хоойлужудулганы сагып турарына доктаамал хайгааралды боттандыраар ужурлуг.

Хамааты ниитилелди хевирлеп тургузарына база бир чугула институт болза массалыг информация чепсектери болур.

Эрткен чылын МИЧ-ниң саны үжен чедир өскөн. Олар Каа-Хем, Кызыл, Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу кожууннардан аңгыда, барык бүгү кожууннарда бар. Республика болгаш кожууннар аразының солуннарының база сеткүүддериниң хары угда үнер тиражы 21 хуу өскөн.

Төп болгаш тус чер солун, сеткүүддерин чагыдарының хемчээли дес-

дараалаштыр алырга, 8,1 болгаш 6,4 катап өскөн. Бир айда муң кижиге онааштыр чагыдып ап турар парламал үндүрүлгелериниң саны 83-тен 89 экзemplар чедир өскөн.

МИЧ-ни, ылаңгыя кожууннар деңгелинге хөгжүдөр талазы-биле тускай сорулгалыг республика программаны боттандыраар талазы-биле ажилды уламчылаар херек.

Республиканың кожуун бүрүзү, күрүне эрге-чагырганың адыр бүрүзү, яамы болгаш ведомство бүрүзү үргүлчү үнер парламалыг болуру күзеничиг.

Бо чылын спутник дамчыштыр дамчыдар төлөвилелди боттандырып

III. Кагр политиказының кол угланышкыннары

Рынок байдалдарына ажилдаарына белеткээр, амгы үениң угаан-бодалы сиңниккен специалистерге херегелел болза чыл санында кадрлар белеткээринге күрүне чагының үндезини болур.

Эге профессионал өөредилге системазы. Ажылчын кадрларны профессионал училищелерге өөредирин 55 мергежилге чорудуп турар. Оларның белеткелин ажыл берикчилери болгаш ханы харылзаалыг, күш-ажыл рыногунуң негелделеринден хамаарылга чокка доктаамал сайзырангайдырды-биле холбаштырып, боттандыраар ужурлуг.

Республиканың тускай ортумак өөредилге черлеринде 36 мергежилге белеткелди чорудуп турар. Тудуг болгаш одалга-энергетика комплекстеринге, чуртталга-коммунал ажил-агыыйнга, харылзаага болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелерге специалистерни белеткээрин организастаары эргежок чугула. Республикага тускай ортумак өөредилгени хөгжүдериңиң программанын хүлээп алыр херек. Аңаа политехниктиг техникумну, юридиктиг колледжини ажыдарын көөр. Кызылдың медицина училищезин колледж кылдыр тургускаш, медицина факультетин тургузары-биле университет комплекзинге киирер.

Дээди эртемниң специалистерни күрүне университетинде белеткеп турар. Эрткен күрүне аттестациязы чамдык четпестерни илереткен. Эртемден чадазы чок башкыларның хуузу хөй. Ынчангаш чурттуң кол эртем албан черлеринге дээди мергежилдиң эртем кадрларын белеткээрин дүргедедири эргежок чугула. Бо чылын юристерни белеткээр эгелээр, улаштыр юридиктиг факультетти ажыдар.

Амгы үеде өөредилге черлеринде 12 муң студентилер өөренип турар. Олардан 5 муң хире кижиги—республикадан дашкаар черлерде өөренип турар. 2000 чылга бодаарга, республикадан дашкаар черлерге өөренип чоруп турарларның саны үш катап өскөн. Девискээрлер-биле, Россияның болгаш даштыкының өөредилге черлери-биле дугуржулгаларга үндезилээш, кадрлар белеткээр талазы-биле ажилды уламчылаары эргежок чугула. Ажыл берикчинин, студентиниң болгаш өөредилге чериниң аразында үш талалыг керээлерни калбаа-биле практикалар херек. Бо чылын ындыг арга-биле өөренирине 1,5 муң кижини чорудар.

Күрүнениң болгаш аңаа хамаарышпас өөредилге черлериниң төлээлелге черлериниң болгаш филиалдарының саны республикада өзүп турарын барымдаалааш, оларның өөредилге ачыдузаны чедирип турар шынарына өөредилгени эргелеп-башкаар органнары талазындан контролду шыныгырадыры негеттенип турар.

Оларның белеткеп турары кадрларга боттут херегелелдиң шыңгыы учедун тургузары, оларның ажилга кирип

IV. Экономиктиг политиказының сорулгалары.

Экономиктиг өзүлгенин баш бурунгаар көргөн чүүлдери болгаш угланышкыннары

Россияның Президентизи чурттуң адааннажыр аргазын бедидер, ниити иштиги продуктуну ийи катап өстүрер сорулганы салган. Республика экономиказының чыдып калганын, эге баазазының кошкан, бюджеттиң чедишпей турарын барымдаалааш, экономиктиг өзүлдениң улам бедик темпелерин чедип алыр ужурлуг бис. Ону чедип алырының бүгү байдалдары бисте бар. 2010 чылга

эгелээр.

Журналистерниң боттарының ажылын профессионал эвес, эреңгей көөр таварылгалары ховар эвес бооп турарына база катап демделексээр ийик мен. Ооң түнелинде республикада бооп турар болушкуннары хажыдып, чөптүг эвес чырыдар чүүлдер көстүп турар.

Массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары хамаарышпас болгаш сөстүң хостуг болуру дээрге кара туразында аажылаашкынның синонимин болур дээрзин сактып чорур ужурлуг. Хамаатыларның шын медээни дүрген алыр конститушчу эргезин шыңгыы сагып херек.

Алырынга дорт дузалаары чугула. Өөредилге черлери сайттыг болур, аңаа ажыл берикчилеринге болгаш ажыл дилеп турар кижилерге медээлерни киирер. Маңаа холбаштыр республиканың бүгү өөредилге черлеринге аныктарны болгаш сургуулдарны ажилга хаара тударына дузалаар төптөрни тургузар сорулга салдынган.

Ындыг турбуже чер-черде удуртукчулар кожууннар экономиказын сайзырадырына кадрлар-биле ажилды чугулазын угаап-бодавайн турар. Кадрлар-биле хандырылганың тодаргай анализин кылыры болгаш кадрларны белеткээр болгаш быжыглаар кожуун программаларын хүлээп алыры чугула.

Административтиг реформаны боттандыраарда онза негелделерни күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчыларының состав шынарына, ажилды билириниң деңгелинге тургузар. Күрүне албанының академиязынче өөредип чорудар кижилерниң санын каш катап өстүрер херек. Мергежил бедидериниң кыска хуусаалыг хевирлерин калбаа-биле ажыглаар. Чазактың ажык хуралдарына болгаш Парламентиниң сессияларына оларның белеткелин экижидер болгаш киржилгезин хаара тудар арга-биле студентиниң болгаш сургуул кижиниң күрүне албанына сонуггалын оттурар херек.

Кадрларны эде белеткээр институттуң баазына хамааты, күш-ажыл, үндүрүг, бюджет кодекстериниң, компьютер технологияларының үндезинериниң талазы-биле өөредилгениң кыска хуусаалыг курстарын организастаарын планнап турар.

Улус ажил-агыыйның организацияларына эргелеп-башкарылга кадрларын белеткээр Президент программасына дүүшүр Санкт-Петербургта экономиканы дээди школазынче, улус ажил-агыый академиязынче болгаш Россияның Чазаның чанында саң-хөө академиязынче «менеджмент» база «маркетинг» мергежилдериниң талазы-биле бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчуларын өөредип чорударын планнап турар. «Топ-менеджер» болур стратегтиг шийтпирини хүлээп алган менеджерлерни белеткээрине онза кичээнгейни угландыраар.

Кадрларны—эргелеп-башкарыкчыларны белеткээр хемчээлди улгаттыраарына болгаш оларның күш-ажылына идиг бээрине кичээнгейни улгаттыраар ужурлуг бис. Күрүне шаңналдарын болгаш грантыларын тургузар. Экономиканың бүгү адырларга болгаш социал адырларга акшаландырышкын, инновация болгаш бедик эгидилгелиг төлөвилелдерни боттандыраар үеде керээ-дугуржулга харылзааларын калбаа-биле практикалар. Даштыкы дылды өөренип алыр дээн бизнес төлээлеринге дуза кадарына кичээнгейни угландыраар.

Чедир республиканы хөгжүдериңиң девискээр программаны бисте бар. Ук программаны езугаар продукцияны ханы болбаазырадырының, ооң хемчээлдерин, ылаңгыя чачыл апарган адырларга, улгаттыраарының күсели-биле экономиканың боттут секторун үлетпүргө хөгжүдөр. 2010 чылда ниити девискээр продуктуну боттут өртектер-биле 2,6 катап өзер.

Республиканың Чазаа чоокку үш чылда акшаландырышышкынның улуг хемчээлдерин хаара тутпайн, ниити девискээр продуктузунун улуг өзүлдезин чедип алырының кол угланышышкыннарын тодараткан, ол дээрге **агроулетпүр болгаш тудуг комплекстери, ачы-дуза рыноктары-дыр.**

Көдээ ажил-агыйның ниити продукция хемчээлинге ниити девискээр продуктузунун кол үндезини — немелде өртектен деңзигүүрү 60-65 хуу чедер болгаш бүдүрүлгө адырларының структуразынга эң бедик болур. Орук ажил-агыйын кириштир тудугга—55 хуу чедер. Немелде өртектин ниити хемчээлинге ачы-дуза чедирилгезиниң бүгү хевирлериниң үлүү 70 хуу болур.

Мурнады көргөн өске чүүлдерге экономиканың бүгү адырларына дүргөн эгиттинер төлөвилелдер хамааржыр.

Агроулетпүр комплекзинге рынок харылзааларын хөгжүдөр ажилдарны республика Чазаның аграр бизнести хөгжүдери-биле хүлээп алган программазынга дүүштүр боттандырат. Ону чедип алырының четчир санның күш-ажыл, чер болгаш суг курлавырлары бар. Бисти кээргеп көр үндүрүр онаалдалары болгаш күрүне деткимчези бар. Чуртта бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан. Тарылга шөлүнүн рынок харылзаазына холбашкан чер айтырыгларын шийтпирлээн. Орулгандан чүгө 6 хуу тыртар хемчээлдиг көдээ ажил-агыйның чаңгыс аай үндүрүүн кириген. Техниканы алырының лизинг системазы ажылдап турар, машина-трактор станцияларын тургузуп турар. Бараан бүдүрүкчүлериниң чарыгдалдарының чамдызына компенсацияны, чагыг езугаар сайгарган продукция өртөөнгө дотацияны берип турар. Көдээ ажил-агый чорудуунун чидиргелеринге камгаладылга дугайында айтырыгны шийтпирлээн. Көдээни социал хөгжүдериңиз программазы бар. Тус черге бүдүргөн аыш-чем продуктуларына чоннун хереглели өзүп турар. Ам чүү херегил ынчаш? Менеджерлерниң чүгө эки ажилдаары, күш-ажылдың төңчү түнели дээш ажилдакчыларның сонургалдыг болуру херек-тир.

Республиканың **аыш-чемге айыыл чок болурун** хандырат хемчээлдерге продукция бүдүрерин көвүдөдир сорулганы салган. Анализти кылган бис. Бистиң бараан бүдүрүкчүлеривис чонну эят болгаш картофель-биле, оон бичии, хоомай сүт болгаш ногаалар-биле хандырып турар. Тарааны дыка эвээш хемчээлге бүдүрүп турар. Хлеб өртөө өзүп турар. Тараа бүдүрүкчүлеринге идигни берип турар. Ооң-биле кады орулгазы эвээш чонга шыңгыы согугну таварыштырып турар. Маңаа ийи байдалды бодаза чогуур. Тараа бүдүрерин көвүдеткеш, хлеб өртөөн чийгедир. Аыш-чемге бистиң политика-выстың перспективазын тодарадыр, **оон кол сорулгазы болза бо чылын тараа бүдүрерин 40 муң тонна, оон соонда чылдарда 100 муң тонна чедирери болур.**

Сугаттыг шөлдерни калбартырынче онза кичээнгеи угландырып тургаш, хөргүнүнүн үнүш-дүжүктүрүн бедидер программаны боттандырырын дүргөдери эргежок чугула. "1956 чылдың кур чер шийгээдинге" чедир Тывага 111,8 муң гектар сугаттыг шөлдер турган. Реформаларның эгелээринге чедир ол шөлдер 40 муң гектарга чедир кызырылган. Бо чылын оларны чизелээр, арат бугаларын катап тургузар, өңчүлүг болур эргени тодарадыр, оларны ажыктыг ажылгаарына күрүнениң идиг бериишкенин тургузар.

Мал ажылына оларның баш санын катап тургузары-биле селекция-уксаажыдылга ажылын, малды тарып боозадырын катап тургузар болгаш сайзыраңгайжыдар. Зооветеринарлыг негелделерни, ылангыя хууда секторга, сагыыр. Ветеринария албанын акшаландырат айтырыгны шийтпирлээр. **Малдың эвээш чарыгдалдарыг хевирлериниң** баш санын өстүрер талазы-биле программаны ажылдап кылыры эргежок чугула. Ол

хевирлерге сарлыктар, тевелер, ивилер, чылгы мал хамааржыр болгай. Бидиг чорук экологтуг арыг продуктулар бүдүрерин көвүдөдир. Хаваннарның баш санын өстүрер талазы-биле улуг ажылды чорудар. Куш фабриказынга чаа технологияларны шийгээдип алыр төлөвилелди боттандырат херек.

Аграр бизнести хөгжүдериңизге **чаа көрүштөр херек.** "Шөлден магазинге чедир" комплекстиң агроулетпүр төлөвилелдерин боттандырырынга шыңгыы деткимче негеттинип турар.

Рынок байдалдарында бараан бүдүрүкчүлериниң көдээ ажил-агый продукциялары белеткээр ажылды организаастаарын үндезини-биле өскерттир херек. Ажил-агыйны чорударының ажыктыг организас-эрге-хоойлу хевирлерин шийгээдип алыр талазы-биле ажилдарны уламчылаар.

Көдээде байдал нарын. Чуртта көдээниң рынок экономиказының баазанын шенээшкенин болгаш частырыглар аргазы-биле тургускан. Өнчүнүн янзы-бүрү хевирлериниң адааннажылгазы көстүп келген. Бөгүн продукцияның 70 ажыг хуузу хууда дузалал ажил-агыйлары, биригээр чугаалаарга, экономиканың эреңгей эвес секторунда бүдүрүп турар. Экономиканың ханы кризисиниң, федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр бүдүрүлгелерниң өңчүзүн бодал чок хуужутканының түнелинде, ук ажил-агыйларны карылгалыг ажылдап турган совхозтарның күсели-биле калбарткан чорук албадал базымы болган. Ол чорук чурттун хемчээлинге болганындан экономиканың амы-тынын алган.

Бис ийи угланышышкын-биле бурунгаарлаар ужурулгус бис. Эреңгей эвес секторнун экономиказын боттуу-биле деткиир, ону бөгүн ынчаар боттандырып турар-даа. Оон-биле чергелештир хууда дузалал ажил-агыйларын акционер ниитилелдеринче, бүдүрүлгө болгаш хереглел кооперативтеринче хаара тудуп турар. Араттың, бирги ээлчегде, черде ажылдап турар кижилерниң ажылын бедик бүдүрүкчүлүг болдуруп, механизастаары чугула. Ынчаар кылбас болза, чыдып калган байдалывысче эгли бээр бис.

Ам ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартырынга, бедик технологтуг болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тургузарына акшаландырышышкынны бээрин уламчылаар бис.

Республиканың **тудуг комплекзин** арттырган бис. Амгы үеде ону хөгжүдери амгы үеңиз технологияларын, тудуг кезектерин болгаш материалдарын четпес ажылдап турарындан хожудагышаан, ажилдарны механизастаан деңнел чавыс болгаш мергежилдиг кадрлар чедишпейн турарындан тудугларны доозар хуусаалары узамдыгып, ажилдарның шынары кудулап турар. Чагыкчыларның болгаш керээ езугаар ажил күүседикчилериниң аразында керээлерниң негелделерин күүсетпейн, болдурган частырыглары дээш харысалга онаавайн турар.

Биске чаа төлөвилел организацияларын тургузары, өске девискээрлерден төлөвилекчилерни хаара тудары, россия болгаш даштыкы дуржулгаларны ажылдаары, чаа норма баазанын шийгээдип алыры, амгы үеңиз технологияларын ажылдаары, тус черниң тудуг материалдарын болгаш кезектерин бүдүрерин көвүдөдир эргежок чугула. Бо чылын бажың тудар чаарткан комбинаттың бирги ээлчээн ажылдап киирери чугула.

Чонну чурттаар оран-бажың-биле хандыраары чидиг айтырыг бооп артышаан. **Чуртталга тудуунга** бирги ээлчегниң сорулгазы болза **архитектура-хоорай тудуушкун ажил-чорудулгазын** киирери болур. Ол хоойлужудулга үндезинге тургустунар болгаш инженер инфраструктуразын хөгжүдериңиз көөр. Эптиг болгаш чер шимчээшкенинге шыдамык, национал онзагай байдалды барымдаалап турар бажыңнарның чаа хевирлерин тудар херек. Эрги чуртталга фондузун чаартырын боттандырат.

Эптиг планнаан, эжиктерин эки кылган, курлавыр болгаш энергия камнаар технологияларлыг каркас,

монолит болгаш эптээр бетондан бажың тударынче кичээнгеи угландырат. Эвээш каъттарлыг болгаш көдээ тудугларны бойдустан чаңчыл апарган материалдары-биле, ыяш манзадан, тус черниң мини заводтарында бүдүрүп турар бетондан, тууйбудан кылыр херек.

Ажил-агый тудугларлыг, доктаамал суг, чылыг-биле хандырылгалыг көдээ турлаг төлөвилелин ыяштан конструкцияларны ажылдап тургаш, ажылдап кылыры чугула.

Коммерциалыг болгаш шынары эки, эптиг бажың тудуун практикалар. Шак ындыг ажил-чорудулгандан кирген орулганы социал оран-сава тудуунче чорудар. Ону тудар хүлээлгели бис. Ол чурттакчы чоннун социал камгалалы кошкак кезээнге: инвалидтерниң, өскүс артан уругларны, орулгазы эвээш хамаатыларның хандырылгасына эргежок чугула.

Ортумак орулгалыг кижилерге, аныяк өг-бүлелерге **ипотеканы** болгаш чээлиниң өске-даа хевирлерин калбаа-биле ажылдаары практикалар. Хамаатылар хөйү-биле ону ажылдаар аргалыг болурун хандырат механизмдерни доктаадып көргөн бөлүк документтер федералдыг деңнелде ажылдап кылдынып турар. Ону, ылангыя узун хуусаалыг чээли бээр кезээн, долзуу-биле ажылдаар. **Чуртталга оран-савазының ийги рынок өртектери тударының рынок хемчеглерин** албышаан, оң-биле кады чурттакчы чоннун акша-хөреңгизин тудуг инвестициязынче киириштиреринге дузалаар.

Чер-кадастр албанының, техниктиг оччалат чериниң, юстиция, архитектура болгаш хоорай-тудуушкун органнарының аразына чаңгыс аай эрге-хоойлу девискээрин тургузар, янзы-бүрү дугуржулгаларның хуусаазын кызырар, административтиг моондактарны болдурбас болгаш документтер экспертиза кылырының хөй саныг чорудуун техниктиг регламент-биле солуур.

2004 чылда **30 муң дөрбөлчүн метрден** эвээш эвес чуртталга шөлүн тудары көрдүнгөн. Суурларга тудууну калбартыр херекке тус чер бот-башкарылга органнарының ролун бедидер.

Тудуг ажилдарының хемчээлиниң өзүлдези рынок харылзааларына үндөзилеттинген болур ужурулгус. **Тудуг ачы-дузазының бизнестин хөгжүдөр талазы-биле** ажылды уламчылаар бис. Ол талазы-биле ажил-чорудулганың программазы бисте бар. Хөй адырлыг улуг тудуг компанияларның тургустунарына болгаш чижилгелиг чорукту хөгжүдериңиз байдалдарны тургузары эргежок чугула бооп турар.

Ачы-дуза рыногунун хөгжүлдези. Өртектери өзүп турар, ынчалзажок шынары куду бооп артып турар чуртталга-коммунал ажил-агыйында аңаа хамаарыштыр чогуур курлавырлар бар. Ынчангаш чижилгелиг байдал тургузары эргежок чугула апаар-дыр.

Чуртталга-коммунал ажил-агыйының ачы-дузазының шынарын бедидериңизге "Тувкоммунэнеерго" ККБ бүдүрүлгелериниң баазазына чылыг болгаш электри энергиязы бүдүрер база оон хандырылганың талазы-биле республика, муниципал бүдүрүлгелерни тургузуп, **энергетика комплекзинге эде организастаашкын** салдарлыг боор.

Монополияга удур политиканы күштелдирери чугула, монополия чорудуунун адырына чижилгелиг байдалды тургузар. Тарифтерниң бедик өзүлдезин доктаадып, оон турум, быжыг болурун чедип алыры эргежок чугула. Чылыг болгаш электри хандырылганың чарыгдалдары анализтээр, учетту чедип ап, курлавырлар камнаар технологияларны шийгээдип албышаан, чарыгдалдарның чогумчалыын чедип алыр. **Энергетика айыыл чок чоруун** хандырат талазы-биле программалыг болурувус эргежок чугула. Аңаа энергияның чаңчылычываан үндезинерин, чылыг хандырылганың амгы үеңиз автономнуг тургузулгаларын ажылдаары, ажил-агый комплекзиниң бүгү адырларына **энергия камнаалгазын** чедип алырын киирер. 2004-2005 чылдарның одалга сезонунга белеткелди

баш удур амдыгааштан эгелеп чорудар.

Амыдырал хандырылга ачы-дузазының бүгү хевирлерин калбартыры чугула. Транспорт, харылзаа, орук ажил-агыйының, кадык камгалал болгаш культура, информация ачы-дузазын хөгжүдөр.

Ачы-дуза болгаш барааннар рыногунга хостуг өртектөр политиказын Чазак оон-даа ыңай чорудар. Ооң-биле кады **социал ужур-дузалыг продукцияларның болгаш ачы-дузаның хевирлеринге өртектери болгаш тарифтерни** күрүнениң талазындан таарыштыгары мооң мурнунда турганы дег, камгалаттынып артар. Оларны чылда бирден хөй эвес удаа эде көөр практика артар.

Көдээниң чурттакчы чонунга чедирип турар ачы-дузаны хөгжүдери Чазактың болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының чугула сорулгазы болур. Бүгү кожуун төптөргө болгаш хөй чурттакчылыг черлерге амыдырал хандырылганың комплекстерин организастаары чугула. Ачы-дуза чедирилгезиниң көжүп чоруур арга-хевирлерин чедип алыр. Ачы-дузаның хевирлери хөй талаларлыг болур ужурулгус.

Экономиканың өзүлдезиниң курлавырлар болгаш нормативтиг хоойлудурун хандырылгасы.

Көрдүнгөн экономиктиг өзүлдени чедип алыр сорулга-биле бар курлавырларны киириштирери эргежок чугула, оларның ажылгалының ажыктыын чедип алыр.

Бойдус курлавырлары. Бойдустан чүүлдерин ажылдап турарларның федералдыг болгаш республика хоойлужудулганын сагып турарына хамаарыштыр күрүне контролон күштелдирери чугула. Арга-арыгы болгаш минерал чиг этти дагын катап тургузарының хемчеглерин боттандырат. Онза камгалалдыг бойдус девискээрлериниң шөлүн калбартыр. **Экологтуг айыыл чок чорукту хандыраарына** шыңгыы контрольдү тургузар.

Россия Федерациязының арга-арыг болгаш суг кодекстерин хүлээп алыры-биле арга-арыг болгаш суг талазы-биле бистиң байлак курлавырларывысты ажылдаарына бизнестин хөгжүдөр хемчеглерни ажылдап кылыры чугула. Суг хөөлбектерин болгаш суг баштарын, ылангыя рынокта негелдизи өзүп турар экология талазы-биле арыг ижер сугну чөп ажылдаар талазы-биле программа херек бооп турар.

Чер харылзаазы. Оран-сава, тудугларга көрдүнгөн хууда чер участкаларының башкарылга деңнелдериниң талазы-биле кызыгаарлаашкынны доозары чугула, а ол ышкаш көдээ ажил-агыйының, арга-арыгы болгаш суг фондурларының ажылдап черлерин өңчүнүн деңнели-биле кызыгаарлаарын эгелээр. Чер участкаларының реестрин, чер дээш төлөвирин ажыктыг системазын оон кадастр өртөөнге үндөзилеп тургузарын доозар.

Чер харылзааларын таарыштырат талазы-биле нормативтиг хоойлу-дүрүм баазаны тургузарын дүргөдери чугула. Чер дугайында хоойлуну хүлээп алыр. Күрүнениң чер кадастрын башкарының автоматчыткан системазын тургузарын уламчылаар. Көдээ ажил-агыйының чериниң ончалаашкынны чорудуп тура, көдээ ажил-агыйы хөгжүдөр талазы-биле көрдүнгөн хемчеглерге салдарлыг бооп болур ажылдаптынмайн турар чер курлавырларын тодарадыр.

Инвестиция ажил-чорудуун хөгжүдери. 2004 чылдың инвестиция программазын республиканың Чазаа хүлээп алган. Ону парламент деткээн. Программа 1,4 млрд рубль-биле үнелеттинген. "Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандырат", "Хамаатыларны эргижирээр болгаш озал-ондактыг айыылдыг бажыңнардан өскээр көжүрер" дугайында федералдыг тускай сорулгалыг программаларның акша-хөреңгизин, а ол ышкаш ипотека чээлинин, чурттакчы чоннун акша-хөреңгизин болгаш банкларның узун хуусаалыг чээлилерин калбаа-биле ажылдаар.

Курлавырларын ам-даа чедир ажылдап турарывыс Межпромбанкыдан аңгыда, Ада-чурттуң болгаш даштыкының

улуг банкыларынче үерин чедип албай турар бис. Пенсия болгаш өске-даа инвестиция фондуларының акша-хөрөңгизин ажылгаары чугула. Инвестиция ажыл-чорудулгазының дугайында 1995 чылда хүлээп алдынган хоойлуну эде көрүп чаартыры негеттинип келген. Хууда капиталды кириштиреринин механизмин ажылдап кылыр.

Күрүне өңчү-хөрөңгизин эргелеп-башкары. Рынок байдалдарына ажылдап шыдавас, а ол ышкаш тургузуу болгаш хевири ооң эрге-байдалдарына дүүшпейн турар күрүнеңи унитарлыг бүдүрүлгелерин аукцион таварыштыр өске организаствыг — хоойлу-дүрүмнүг хевирлерже кирип, ону чоокку үеде эде тургузары чугула.

Бүдүрүлгелериниң саң-хөө талазы-биле чогумчалыг болурун чедип ажылдар уламчылаар. Кол-ла чүве — буураашкынга таварыштырары эвес, а чогумчалыг болурун чедип алыры. Ылаңгыя бааза адырларның бүдүрүлгелериниң дугайында чугаа чоруп турда, ындыг фактыларны шиитпирли-биле доктаадыры чугула. Өрелерин төлөп шыдавас бүдүрүлгелериниң саң-хөө байдалын чогумчударын күрүне детким-чезинге оларны үндезини-биле эде тургузуп база хууда инвесторларны аңаа кириштирип тургаш чорудар.

Салдынган сорулганы чедип алырынга республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандырганының үндезиннеринге хөгжүлдө алыр **биче бизнестин** ролу улуг.

Биче бизнестин бүгү деңгелдерге деткириниң бүдүн күрүне системаның комплекзин тургузарын доозары эргежок чугула. Бүгү-ле механизмнер — муниципалдыг фондунга, бизнес-инкубаторлар, лизинг болгаш консультация компаниялары аңаа хаара туттунган турар ужурулуг.

Чоокку үш чылда биче бизнеске чурттакчы чоннуң ажыл кылып шыдаар кезең хаара турар болгаш регионалдыг ниити продуктуңуң 60-дан эвээш эвес хуузун олар бүдүрерин чедип алыр сорулга салдынган. Бо чылын биче бүдүрүлгелериниң ончалалын доозуп, чурттакчылыг чер бүрүзүнге бизнестин хөгжүдериңиң программаларын хүлээп алыр ужурулуг бис.

Эрге-чагырганың, бизнестин болгаш чурттакчы чоннуң удур-дедир харылсаалыг хөдөлүшкүннерин чедип алыры чугула бооп турар. Ол — доктаамал, хоойлу-дүрүмге үндезилеттинген болгаш ажыл-чарлыг болур ужурулуг. Ооң-биле кады ажыл-херекчи кижилерин туржун, күзелин каттыштырар болгаш административтиг моондактарны чайладыр. Күрүне, чээли организацияларының болгаш биче бүдүрүлгелер аразында харысалгаларны чарарын хандыраар күрүне магадылалдарының дээштиг механизмин ажылдап кылыр. Бүрткел чорударының, үндүрүг онаарының, төлевирлер чорударының арга-хевирин чийгедир "чангыс көзөнек" деп айтырыгны шиитпирлээр үе келген.

Бюджет политиказы. Ниити республикада бюджет системаның бүгү адырларының күсели-биле акшаландырышкын 10 млрд. рубль кылдыр көрдүнгөн, ону 2003 чылдың байдалы-биле деңгээрге, 13,5 хуу өзүлдөй. Республиканың быжыглан бюджетти 132 млн. рубльге чедишпес кылдыр хүлээп алдынган. Оон аңгыда, Россияның Саң-хөө яамызына өрелеривис төлээр ужурулуг бис. Чурттуң Президентизиниң эрткен чылдың октябрь 1-ден бюджет ажылдакчыларының шалынын 1,3 катап өстүрер дугайында шиитпирин деткип турар бис. Ынчалзажок ол хемчеглер чарыгдалдарны 700 млн. ажыг рубльге улгаттынган дээрзин билген турар ужурулуг бис, а Россияның Саң-хөө яамызы ону чүгле 18 хуу хандырган болгай.

Бюджет адырының ажылдакчыларының шалың төлевирин саадаашкын чокка чорудар талазы-биле күженишкүнниң ажыл көрдүнгөн. Бо талазы-биле ажылдың ийи угланышкынын тодараткан бис. Бирээде — **бюджеттериниң боттун орулгаларын өстүрери-дир.** Эде тургус-

тунуушкунун, кожууннарда структураларын тургузарын узамдыктырган үндүрүг албаннары аңаа ажык-биле шаптыктап турар. Ийиги угланышкын — **бюджет акша-хөрөңгизиниң чарыгдалдарын чогумчудары.** Бюджет адырында ажылдакчыларының күш-ажыл төлевирин оон санындан болгаш шынарындан хамаарылгалыг кылдыр тургузар. Маңа бис бистин контроль-ревизия албанындан, Санажылга палатазындан дээштиг салдарны манап турар бис.

Сөөлгүзү, ажылче кирип четтикпейн тура, политика-биле ханы холбашып эгелээн. Палатаның даргазы кажан чурттуң Президентизинге оппозиция бооп турар хууда солунга ажыл-агый органның көрдүмнүн болгаш ителге-биле бадыткаттынмаан материалдар-биле интервью берип турда, оон өскээр чүү деп чугаалаар боор.

Республиканың Саң-хөө яамызының, муниципалитет, яамылар болгаш ведомстволар ревизорларының ажыл-албанын быжыглаар ажылды уламчылаар бис. Бюджет акшаландырышкынының ажыл-чарлыг болурун хандыраар херекке удуртукчуларның боттарының, банкыларның, казначействонуң ролкон бедидер бис, Санажылга палатазының, Россияның Саң-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле контроль-ревизия эргелелиниң болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органның ажыл-чорудулгазын дүүштүрер. Саң-хөө контроль албанының болгаш коррупция-биле демисел талазы-биле ажылдың дугайында күрүне илеткелин чылдың-на кирирерин практика-лаары чугула.

Бюджеттер аразының харылсааларына улуг өскөрүшкүннер болур. Россияның Чазак Күрүне Думазыңче эргелеп-башкарылганың үш деңгелиниң: федералдыг төп, федерация субъектилеринин болгаш муниципал тургузугларның аразына бюджет бүрүн эргелерин аңгылаары-биле холбашкан хоойлу төлевилелдерин кирирген. Хоойлуларның чарты хүлээп алдынган. Бүрүнү-биле ону чедип алыры болдунмай-даа турар болза, деңгел бүрүзүнүң бүрүн эргелери боттарының үндезиннери-биле хандыртынар ужурулуг.

Шыңгы сагыш човаашкынны амгы үеде бодаарга, оранчок чавыс болур эң биче социал стандарттарның баазасына нормативтиг бюджет чарыгдалдарының баш бурунгаар санаашкыныңче шилчилге тыылдырып турар. Мында чугаа муң чурттакчыга болгаш чурттакчы чоннуң чарыгдалдарына хамаарыштыр эмнелгелерде оруннар санының, школаларда өөреникчилер, эмчилериниң болгаш башкыларның санының дугайында болуп турар.

В.В.Путин бүзүрөттүрген кижилери-биле ужуражылга үезинде дотациялыг девискээрлерге дуза кадары болуушкуннарның кандыг-даа байдалдарында камгалаттыннып артарын, ынчалза-даа ол бодунуң экономиказының хөгжүлдөзүңгө идиг болуру-биле дакпырлажып турар ужурулуг деп чугаалаан. Эрткен чылын республиканың Чазак муниципалитет тургузугларының бюджеттериниң боттун орулгаларының өзүлдөзүңгө идиг бээриниң методиказын бадылаан. Ону бис чоорту непередип сайырадыр ужурулуг бис. 2004 чылда боттуң бюджет орулгаларының өзүлдөзүңгө болгаш бюджет чарыгдалдарының чедишкүннүгө чайгылыш чок саң-хөө органның болгаш өске-даа ведомстволарның ажылдакчыларын таарымчалыг байдалче кирир ужурулуг бис.

Үндүрүг политиказы. Чоокку үелерде чуртка үндүрүг реформады доостур. Үндүрүг системаны үрде манаанывыс дег доктаамал, а үндүрүг чүгү - чийгеткен, үндүрүгнү хавыраары бөдүүнчүттүнгөн апаар ужурулуг. Биске кол-ла чүве чангыс аай социал үндүрүгнү чийгеткен салышкыны болур. Ам-даа улуг болгаш хөй орулгалыг бүдүрүлгелерге хамаарыштыр үндүрүг чыылдызы, үндүрүг онаарындан үнери дээр хевирлиг айтырыллар шиитпирлеттинмейн артып каап турар.

Акша-чээли политиказы банкылар ажыл-чорудулгазының дугайында феде-

ралдыг хоойлужудулганың өскөрүлгени-биле чергелештир боттаныр. Чурттакчы чоннуң акша салышкынының камгалалдыг системаны, кредиторларның эрге-хоойлу камгалалын хөгжүдөр, чээли организацияларының саң-хөө отчеттарын чорудары-биле делегей стандарттарыңче шиитпиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар ужурулуг бис. Россияның Банкызы чылда акша салышкынын 12 хуу чедир кудулатканы банк чээлилериниң 860 млн. рубльге азы 35 хуу чедир өзүлдөзүңгө ужурулгалыг болуп турар.

Чээли технологияларын сайырадыр, пластиктиг карталарны, электроннуң почталарны кирирер, кожууннарга банк четкилериниң салбырларын калбартыр херек. Биске саң-хөө системаны, бүдүрүлгелерге болгаш чурттакчы чонга саң-хөө ачы-дузаларының рыногун калбартыры эргежок чугула. **Акша үнезиниң баткан** тенденциязын республика рыногунга тус черге бүдүргөн бараан продукциязының үлүүнү өскөни-биле турар.

Регионнар аразында болгаш даштыкы экономиктиг харылсаалар. Азия-ооң океан регионунуң, төп Азияның, чоокку болгаш ыраккы даштыкының чурттары-биле республиканың ийи талалыг кады ажылдажылгазын айландыраарын база сайырадырын Чазак уламчылаар. Моол-биле харылсааларны быжыглаар бис. Экспорт болгаш импорттуң тургузуун эде көөр херек. Бистиң республиканы таварыштыр транзит-биле эртип турар барааннарның даңызын тодардыр. Моолдун амгы үеде бодунуң продукциязын үшкү чергениң чурттарыңче үндүр сөөртүп турарын, эпизодиктиг байдалда бергедээшкүннер-

V. Социал политиказының кол угланышкыны

Республиканың социал адырында чаартылгалар чоруп турар. Эки талазыңче тодаргай чедишкүннер бар. Баш удур көрүүшкүннер тодараттынган. Ол дээрге **ады чорук-биле демисел, чурттакчы чоннуң кадыын камгалаары, өөредилге, культура болгаш шажын-чүдүлгө дээр чижектиг үндезин эртинелериниң хандырылгасы-дир.**

Өөредилге. Ажылдың кол угланышкыны билигин. Ол дээрге өөредилге черлериниң материал-техниктиг баазаның быжыглыгы болур. Өөредилге чорудулгазын компьютержидери болгаш информацияжыдарын уламчылаары база 100 суур школаларын Интернетке кожары. Өөредилге черлериниң тургузуун эде кылгаш, тускайжыттынган, ооң иштинде техниктиг болгаш спортчу угланышкынның лицейлерни көвүдеткеш, **адыр аайы-биле өөредилге шилчириңге таарымчалыг байдалдарны тургузары.** Өөредилгениң шынарын, ылаңгыя көдээ школаларга, бедидери. Өөредилгениң болгаш кижизидилгениң чангыс аай болурун хандыраары. **Республика иштинге чангыс аай күрүне шылгалдаларының эртеринге** таарымчалыг технологтуг схеманы ажылдап кылыры.

Кончуг берге, ынчалза-даа шиитпирлеп болур айтырылгарның бирээзинге, хоорай болгаш көдээ школаларының доозукчуларының белеткелде ылгал тургустунуп турар. Кол чылдагааны — орус дылды багай билири. **Көдээ школаларга орус дылдың башкылаашкынының шынарын бедидер** сорулга-биле чурттуң өөредилге черлериниң доозукчуларын чийгелделиг байдалга ажылче чалаары херек апарган. Орус дыл башкыларының билини бедидери-биле республикадан дашкаар стажировкала-дып чорудар. **Орус дылды өөреникчилерге тыва дылды башкылаарының өөредилге-методиктиг** ажылды четчелээрин тургузар ажылды уламчылаар херек.

Бо чылын **көдээ школаларны даштыкы дыл, информатика болгаш психология башкылары-биле четчелээр ажылды уламчылаар.** Тус черниң бот-башкарылга органның кол шиитпирлээр айтырылгарының бирээзинге, башкының өөредилге черлериниң доозукчулары, анык специалистерни аялга быжыглап арттырар талазы-биле эргежок чугула байдалды тургузар.

Российски билигни экижидериниң

ниң болганчок-ла тыпты бээрин, оон аңгыда бодувустун хууда мал ажыл-агыйын сайырадырының чугулазын кичээнге албышаан, эт болгаш дүк садары-биле холбашкан айтырылгарны өөренип көөр.

Республиканың **даштыкы садыг саарылгазы** бо чылын АКШ-тың 6,0 млн. долларына ден болур азы 17, 6 хуу өскөн турар ужурулуг.

Регионнар аразында кады ажылдажылга уламчылаар, ылаңгыя бистиң-биле кайы-даа талага орулгалыг кады ажылдажылга дугайында дутуржулгага ат салган федерация субъектилерин-биле.

Иштиги рынок. Немелде бүдүргөн продуктулар, барааннар болгаш хандырылгаларның улуг кезин иштиги (республиканың) рынокка садып-саарар болган төлээде, чүгле кири сөөртүп турар, чамдыкта шынары эки эвес болгулаар барааннарны бистиң-биле солугуру эвес, а рыноктуң бодунуң ишкирин улгаттыраары деп айтырыгны база шиитпирлээр негеттинип турар. Ону чурттакчы чоннуң акшалыг орулгаларын болгаш херекчелериниң чээлилерин улгаттыраары-биле чедип ап болур. Ынчалзажок ол чүүл бараан саарылгазының пропорциялыг өзүлдөзүңгө база эккелбес болгулаар. Бир чижек. Бюджет акшазы-биле бүгү адырларга эңир чылын 7,9 млрд. рубльди турган болзусса, республиканың бараан саарылгазы чүгле 3,4 млрд. рубль болган. Ынчал кээрге бараан бүдүрүкчүлеринге болгаш сайгарлыкчыларга 4,8 млрд. рубль улуг курлавыр артып турар-дыр. Бо чүүлду чоокку үеде сайгарып көргөш, хемчеглерни алыр ужурулуг бис.

хемчээлинге дүүштүр, ниити билиг школаларының 10-11 чыл өөредилгеже киргени-биле холбаштыр кол угланышкынны күш-ажыл белеткелдин хандыр өөредиринге кирир.

Школаларның ада-иелер-биле чорудуп турар ажылының системаны хөгжүдөр болгаш катап тургузар, уруглар кижизидилгезинге өг-бүлениң ролкон күштелдирер, уругларның чурму дээр оларның харысалгазын улгаттырар. **Хүннүң сорулгазы — эр башкыларны школаже хаара турары.**

Доозукчу класстарның оолдарын быжыглап арттырар талазы-биле тускай программалыг болур ужурулуг бис. Ону ажылдап кылырынга чурттуң шыырак эртемденнерин кириштирер.

Чурттакчы чоннуң кадыын камгалаары. Республиканың Чазак кады камгалал системаны сайырадырын, чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарының, медицина албан черлериниң материал-техниктиг баазаның быжыглыгының талазы-биле хемчеглерни ап турар. Бо чылын халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң комплекзи, туберкулез диспансеринге немелде тудур болгаш Туран хоорайда эмнелге ажылгалга кирер. Терапевт болгаш кардиология төптөриниң төлевилелин ажылдап кылыры эгелээр. Эмнелге албан черлерин амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандыраарын уламчылаар.

Медицина ачы-дуза чедирелгезиниң шынарын бедидер сорулга-биле болгаш кады камгалал эргелелин сайырадыр-жыдарына **яамыда тургустунган меддээ чепсээр иделкейлиг ажылгаары** негеттинип келген. Орта хамаарыштыр медицина албан черлериниң компьютер-биле хандырылгасы, Интернет четкизинге ону кошканы, чурттакчы чоннуң чангыс аай медицина бүртүкелин тургузары, амгы үениң информация технологиязының адырынга специалистерни белеткээрин көөр.

Моон сонгаар туберкулез-биле демиселди сайырадыр-жыдар хемчеглерни алыр болгаш өске-даа социал байдалды аарыглар-биле бо чылын тус черниң чагыргалары-биле **кадык камгалалының адырында болгаш чурттакчы чоннуң санитар-эпидемиологтуг чагай чорунуң талазы-биле эт-херексел ажылгалының кызыгаарларының керээзин** чарар. Көдээ чурттакчы чоннуң диспансе-

ризация деңгелин шыңгызы-биле көдүрер. Флюорографтиг шинчилелдерни специалистерниң үнүшкүнүг бригадасы-биле график езугаар чорудар. Көдээ чурт-такчы чоннуң ортузунда чединмес өг-бүлелерни эм-таң-биле хандыраарының аптекаларын ажыдар айтырыгны шиит-пирлээр.

Эмнээшкенин болгаш диагностика албанының баазасын сайзырадыр, ижин-хырынның диагностиказын сайзыраңгай-жыдар, ие болгаш чаштың өлүп-хораар чоруун эвээжедир хемчеглерни алырын уламчылаар.

Поликлиникаларның, участок эмнелгелериниң болгаш эмчи амбулаторияларының бар турган баазасынга ниити эмчи практиказының организациязын эгелээр. **Эмчилерниң өг-бүлө институтун** хөгжүдери-биле чергелештир эмнелге-профилактика орун четкизин чаартыры кадык камгалалын сайзыраңгай-жыдарының кол угланышкынарның бирээзи болур.

Күш-культура болгаш спортту сайзырадыр. Борта кол сорулгаларның бирээзинге, чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы бөлүктөрүнө күш-культура болгаш спорт-биле белеткениринге таарымчалыг байдалды тургузар, кадык-чаагай амыдыралдың ову-хевири иделкейлиг суртаалдаар, спорттуң массалыг хевири сайзырадыр.

Бүзүрөп болур **талантылыг спортчуларны тодарадыр ажылды уламчылаары чугула болгаш профессионал белеткенин улуг спортче угландыраар.** 2004 чылда Афинга XXVIII Олимпий оюннарынга болгаш бо чылдың еске-даа делегей маргылдаазына киржир республиканың спортчуларының киржилгезин төлөпти-биле хандыраар. Студентилерниң болгаш өөреникчилерниң ортузунга спартакиаданы доктаамал эрттирер.

Культура. Культура адырынга күрүне политиказын ооң хөгжүлденин 2010 чылга чедир көрдүнгөн угланышкынының программазының үндезининге дүүштүр боттандыраар.

Юбилейлиг чылда ооң кол **сорулгаларына делегей, россияжи болгаш республика деңгелдиг культурулук көрүкчү бөлүү, делгелгелер болгаш ном үндүрер төлөвилелдерни боттандыраары болур.**

Республиканың уран чүүл ажылдакчыларының чедишкенин делегей болгаш Бүгү-россия конкурстарына албан быжыглар болгаш **уран чүүлдүн чаңчылчаан хевири сайзырадыр,** ылаңгыя ооң эң ховар хөөмей болгаш чонар-даш чонар хевири. Уран чүүлдүн бүгү хевирилери болгаш жанрларының профессионал деңгелин көдүрер. Репертуарларның шынарлыг чаартылгазын чедип алыр. Культура албан черлериниң көрүкчүлөр-биле ажылынга инновация хевири шингээди алыр.

Музей ажыл-чорудулгазының хөгжүлденин чаа национал музей тудуун амгы үениң дериг-херекселдери-биле хандыраары чугула. Музей экспозициязының каасталгазына чаа технологияны шингээди алыр. "Аржаан-2" базырыктан тывылган археологтуг чүүлдериң эртем талазы-биле өөренип көөр болгаш камгалаарының талазы-биле күрүнениң "Эрмитаж"-биле кады ажылдажылганы уламчылаар, "Хааннар шынаазы" деп ажык дээр адаанда төөгү-культураның музей-ансамблин тургузарының белеткел ажылдарын чорудар.

Бо чылын **көдээ библиотекарларның ном фондузун** немээрин болгаш чаартырын уламчылаар, чоорту оларны компьютер-биле хандыраар болгаш Интернеттин четкизинге кожар.

Көдээ кино четкилерин амгы үениң видеопроекторлары-биле хандыраар **херек, көжүп чоруур хевири кино көргүзүлгелерни** организастаар. Тываның культурулук амыдыралының болушкуннарын болгаш төөгүзүн камгалап арттыраар сорулга-биле **документалдыг кино студиязын** тургузарының дугайында

айтырыгны ажылдап кылыр.

Бо чылын "XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери" деп Күрүне ному чырыкче үнер. "Россия-биле кады", "Мээң Кызылым. Эрткен үеже көрүш" альбомнары үндүрер, А.Ермолаевтиң фото-чурктарының каталогун, "Россияның салгалы" журналга "Тываның культуразының эртинези" деп немелдени кириер, ооң-биле чергелештир юбилейге уткуштур Тываның алдарлыг чогаалчыларының, композиторларының, чурукчуларының болгаш артистериниң номнарын үндүрер.

Республиканың **Чазак Даргазының литература болгаш уран чүүл талазы-биле 10 номинацияга Тыва Республиканың Күрүне шаңгалын тургузарының дугайында Чарлыын боттандырып эгелээр.**

Аныяктар политиказы. Моон соңгаар амыдыралдың культурулук кадык-чаагай ову-хевири тургузарына, аныяктар ортузунга профилактика ажылының айтырыглары, аныяктарны ажылга тургузары болгаш хаара тударының айтырыглары, аныяктарның аграр бизнестин хөгжүдери, өзүп оран аныяк салгалды хамааты-патриотчу кижизидилгезинче улуг кичээнегенин угландыраары негеттиниң келген.

Аныяктарның эгелекчи саналын сайзырадыр фонду тургузары негеттенип келген. Аныяктарның грант чагырларының системазын, аңгы-аңгы төлөвилелдерниң конкурстарын организастаар, ажыл берикчилери болгаш аныяк кижилерниң аразына ажыктыг чугааны организастаарына угланган, оларның профессионал өзүлденинче болгаш бурунгаар депширинге сонургалдыг кадрлар курлавырының программазын тургузар. Студентилерниң күш-ажылчы отрядтарын тургузар. Аныяктарның социал уткалыг чаңгыс-даа саналы кичээнегей чок артпас ужурулук.

Яды-түрөңгү чорук-биле демисел — чурттуң Президентизиниң тодаргай салган сорулгаларының бирээзи. Чурттуң чурттакчы чонунун дерттүң бир кезинин ооругазы чурттаарының адаккы кемчээлиниң адаанда турар болгаш 20 хуузу яды-түрөңгү чоруктуң артында турар. Бисте ооругазы чурттаарының адаккы кемчээлиниң артында турар кижилер хөй. Сөөлгү беш чылда ол көргүзүгүн 76 хуудан 48,8 хууга чедир кызырып кээр аргалыг болган бис. Чоокку үш чылда яды-түрөңгү чорукту амгы Россияның ортумаак деңгелинде баддыраары көрүп турар бис.

Комплекстиг хемчеглерни алыры негеттенип келген. Бир дугаарында, чурттакчы чоннуң чединмес кезээне өөрөдиге, кадык камгалалының болгаш культурулук ачы-дузаже кирерин хандыраарының политиказын уламчылаар. Билиглиг, культурулук кижиниң яды-түрөңгү чорук-биле демисежириниң аргазы хөй. Ийи дугаарында, яды-түрөңгү чорукту ажып эртеринге күш-ажылдың ролун көдүрер.

Республикада 127 муң кижжи экономика талазы-биле чурттакчы чоннуң иделкейлиг кезээ кылдыр санаткыны турар. Күш-ажыл чорудулгазына 101 муң кижжи хаара туттунган. Он беш муң кижжи ажыл чок. **Ажыл чок чорукту кызыраарда,** немелде ажылчын олуттарны тургузары чугула, ол хамыктың мурнунда биче бизнестин адырынга хамааржыр. Ол талазы-биле көдээ черлерде таарымчалыг байдал бар. Аграр бизнес-биле ажылдаар кижилерге черни болгаш чиигелделиг үндүрүлгелерни берип турар. Сайгарлыкчыларның республика фондузунун хөрөңгизинден чединмес хамаатыларга лизинг хевириңе техниканы болгаш дериг-херекселдерни азы арыг чээлини тускайлап бээриниң чурумун ажылдап кылыры чугула, ону ажыктыг ажыглараның контролжон күштелдирер.

Яды-түрөңгү чорукту ажып эртериниң республика болгаш тус черниң программазын боттандыраарының механизмин тодарадыры чугула. Тус черде турар чурттакчы чонну ажылга хаара тудар албан, ажыл чок кижилерниң

учедун албан тургузар болгаш оон үндезининге "адының картазын" тургузар.

Чазак болгаш тус черниң чагыргалары ажыл чоктарның биче төлөвилелдерин болгаш бизнес-планын ажылдап кылырынга эргежок чугула дузаны чедирер. Өг-бүлениң биче бүдүрүлгезин тургузарына деткимчени бээр. Бизнестин үндезинин өөрөдирин организастаар. Немелде ажылчын олуттарны тургузуп, чедимчелиг ажылдап турар сайгарлыкчыларга идиг бээриниң системазын шингээди алыр. Азырадыкчы хөөндө уштунар. Биче бизнестин төвүн садыг адырындан бүдүрүлгө хөгжүлденинче болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң талазынче чайылдыраары негеттенип келген.

Чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдези-биле республиканың күш-ажыл рыногунда байдал нарыдап оран. Социал-экономиктиг хөгжүлдени баш бурунгаар ажылдап кылырда, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң хемчеглерин, чурттакчы чонну ажылга хаара тударының кады ажылдажылгазының программазын боттандыраарда, ол байдалды өөрөдирип көөрү чугула. Бо чылын 2,8 муң ажылчын олуттарны немей тургузары көрдүнгөн. Түр болгаш сезоннуң ажылдарга 17 муң кижини хаара тудар.

Ажыл берикчилери биле ажылдакчыларның аразында харылзааларда нарын айтырыглар тургустунуп турар. Күш-ажыл хоойлужулгазын хажыдып турар таварылгалар бар. Бүдүрүлгө адырында ажыл телевириң төлээринде өрөлөр ам-даа артып турар. Инфляцияның өзүп оорары-биле ооң индексациязын санавайн турар. Техниканың айыыл чок чоруун хажыдып турар болгаш күш-ажыл камгалалын хандыраары турар. Күш-ажылчы харылзааларны таарыштыраарының талазы-биле үш таланың республика комиссиязы, профэвилел органны болгаш күш-ажылдың күрүне инспекциязы ол фактыларны сайгарыры эргежок чугула болгаш ажылдакчыларның сонургалын болгаш эргелерин камгалаар талазы-биле хемчеглерни алыр, бүдүрүлгелерниң удурткучуларының база сайгарлыкчыларның социал харысалгазын бедидер.

Бо чылын чурттакчы чонну күш-ажылга хаара тударына дуза чедирериниң **комплекстиг хемчеглерин боттандыраары-биле** кижжи санының ооругазын 17 хууга чедир улгаттыраар, чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы кезээниң

VI. Хөй-ништин айыыл чок чоруун хандыраар болгаш корум-чурумну быжыглараның кол сорулгалары

Хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраары шиитпирлээнинден экономиктиг хөгжүлдөгө, социал адырга-даа чедишкени хөй хамааржыр дээрзин чурттуң Президентизи кол сорулга кылдыр демдеглээн. Эрткен чылын республиканың эрге-хоойлу органны аар болгаш онза аар кем-херек үүлгедиглериниң санын кызыраары чедип ап шыдаан. Оларны истеп ажыдары көвүдээн. Кем-херек үүлгедиглериниң бүрүткели болгаш учеду экижээн.

Ооң-биле чергелештир борта оожургаар чылдагаан турбас. Кем-херек үүлгедиглери-биле демиселди шыңгырадырын ам-даа чедип албаан бис, ооң иштинде аар кем-херектер-биле. Чурттакчы чоннуң 100 муң кижизинге онааштыр өлүрүшкүннерниң саны чурттуң деңгелинде 2 катап көвүдөп турар. Баштайгы истелгениң болгаш истелге албанының четпес ажылында кеземче херээниң 40 ажыг хуузу ажыттынмаан болгаш кем-херек үүлгедикчилери хосталгада таваар кылаштажып турар. Бистиң көрүп турарыбыс-биле алырга, милицияның чамдык албанын санавааска, эрге-хоойлу органнының ажылдакчыларының штаттыг саны болгаш ажыл телевири өзүп турар. Материал-техниктиг баазаны быжыгып турар. Ажыктыг хемчеглерни комплекстиг алырының үези келген. Эң колу — агартынарының чылдагаанын

аразынга ооруганың деңгелиниң ыглаын кызыраар. Амгы үеде ол бистиңде 9,5 катап турда, бүдүн чуртта 14-те турар.

Бо хүнде ажыл-ишчиниң ат-алдарын көдүрери кажангызындан артык чугула. Орта дүүштүр профессионал мастерствонун конкурстарын эрттирер болгаш организастаар, профессияларның байырлалдарын болгаш хүннерин эрттирери чугула. Күш-ажылдың бедик көргүзүлгелеринге идиг бээр эрге баазанын тургузары чугула. Экономика адырынга болгаш аңгы-аңгы номинациялар талазы-биле узун хуусаалыг үнелел барымдаазы турар ужурулук. Информацияның чедингирин болгаш ажык-чарлыын хандыраар. Акшаландырышкынын хемчээлин көөр, бюджет чээлизинден, техниканы болгаш дериг-херекселдерни тускайлап бээринден эгелээш, төнчүзүнде күрүне шаңгалдарына чедир.

Чурттакчы чоннуң социал байдалы кошкак кезээне деткимче бээрин уламчылаар: инвалидтер, назылап кырааннар, өскүс уруглар болгаш төрөлдериң хайгаарлыг чок арткан уруглар, хөй уругларлыг болгаш чединмес өг-бүлелер. Орта дүүштүр социал телевириң хуваалдазын адресстиг, ажыктыг хандыраары эргежок чугула болгаш ол угланышкына көрдүнгөн бюджет акша-хөрөңгизиниң ажыгларына контролду шыңгырадыр.

Социал камгалал албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаары бисте негеттенип келген. Чедер хөлге уруглар санаториязын, Чадаана хоорайга 150 олуттуг назылап кырааннары болгаш инвалидтерниң бажың-интернадының тудуун уламчылаар. Протез-ортопед албанының четкизин калбартыр. Кызыл хоорайга 75 орунун геронтология төвүн ажыдар.

Хайгаарал болгаш хоргадап чок уруглар-биле ажыл онза негелдени хереглеп турар. Өг-бүлени быжыглаарының хемчеглерин алыры чугула, ооң бодунун социал хүлээлгезин күүседиринге, уруглар кижизидеринге дуза чедирер, өг-бүлениң баштыңы эр кижилерниң эргезин көдүрер. Бичии уругларның өг-бүлө бажыңына бүгү талалыг деткимчени көргүзөр.

Тодаргай чурттаар чери чок кижилер-биле ажылды уламчылаары чугула. Оларга социал реабилитация төптениң четкилерин калбартыр. Ажылга хаара тударының бот-тускайлаң программазын ажылдап кылыр.

дилээн херээ чок, айтырыгны шиитпирлээриниң оруун тывар херек.

Өлүрүшкүндөн, орук-транспорт озалондаандан, арагалаашкындан, айыыл-халаптан чылдың-на 800 ажыг кижини чидирип турар бис. Оларның хөй кезини ажылдаар назыда, аныяк эр кижилер. Ол халап колдуу бүдүн чуртка хамааржыр. Эр кижилер биле херээнен кижилерниң үр чурттаарының 12 чыл карышкааның бир кол чылдагааны ында болуп турар.

Кижини кара өжегерээн өлүргөн өлүрүшкүнүнүн үштүн ийизи арагалаанының түңгелинде эзирик байдалга тургаш үүлгедип турар, ол хөй кезинде чок төрөлдөр болгаш таныжар кижилер болуп турар.

Элээди оолдар ортузунда кем-херек үүлгедии чидии-биле тургустунуп турар. Үштен хөй кезини кем-херек үүлгедириниң үезинде эзирик турган боор.

Суму болгаш кожуун чагыргалары, хөй-ниити чөвүлелдери, милицияның участок төлээлери, яамыларның болгаш ведомстволарның удурткучулары чурттакчы чоннуң ортузунга профилактика болгаш кижизидилге ажылын доктаамал чорудар хүлээлгелиг. Коллектив өг-бүлө, элээдилер бүрүзүнге чедер. Эки тураның улусчу дружиналарның активчилериниң, херээженер болгаш аныяктар катты-жыышкынарының, эртемденнерниң, күш-ажылдың хоочуннарының, депутаттарның ажыктыг аргазын ажыглаар.

(Төңгүзү. Эгези 1-5-кү арыштарда).

Кемниг херектер-биле демисел — нитиниң херээ, ынчалзак маңаа кол рольду эрге-хоойлу камгалаар органнар ойнаар. Оларның ажылында чогумчалыг бурунгаарлаашкыннар бар-даа болза, кеземче херектериниң истелгезиниң шынарының кудузунуң, ажылдакчыларның мергежилиниң четпезиниң талазы-биле хомудалдар меңээ бо-ла келгилээр-дир. Эрткен чылын эрге-хоойлу камгалаар органнарның 62 ажылдакчызынга хамаарыштыр 53 кеземче херээн оттурган. Ынчалзак кадрларның мергежилни база албанынга харысалгазын бедидери эргежок чугула.

Республиканың суд эрге-чагырга, корум-чурум, юстиция, адвокатура органнары эрге-хоойлу реформазының сонгаарладышың чок шийтпирни негеп турар ыңдыг угланьышкыннарже кичээнгейни углаары эргежок чугула. Чуртта кеземче хоойлужудулгазын гуманитар талазы-биле ажыл чоруп турар. Ынчалзак кеземчениң чайлаш чогуунуң принципиниң дугайында база утуп болбас. Эрткен чылдагы Айыткалда айыттыңан шүгүмчүлелдерден судтар түнелдерни үндүрген-дир. Эзирик чорааш автотранспорт башкарып чорааны дээш, спирт холумактыг продукцияны хоойлужудурум барымдаалавайн садып-саарганы дээш буруулуг кижилерге харысалга онаар талазы-биле чогумчалыг чамдык бурунгаарлаашкыннар бар.

Ынчалзак хүлээп ап турар хемчеглер амдызында четпес. Кеземчелер үндезин чогу-биле чийк болуп артпашаан. Ылаңгыя эрткен чылын өлүм-чидимниг болган 100 орук-транспорт озал-ондаан болдурганы дээш 50-не кижилер шийттирген. Спиритти хоойлу-дүрүм барымдаалавайн садып-саарганының илереттинген муң факт-барымдааларының талазы-биле чүгө 49 кеземче херээн оттурган. 11 кижилер кеземче херээниң шенелде хемчээнге шийттирген. Бо чорукту Прокуратураның болгаш республиканың суд органнарының чоннуң кадыкшыл байдалынга хамаарыштыр каража чедирип, кижилерни амыдырап-чурттаар эргезин хандыраары күрүнениң хүлээлгези болур дугайында чурттуң Конституциязының чүүлдерин каржызы-биле хажыдып чорудуп турар политиказы кылдыр көрүп болур.

Хамаатыларны бедик мергежилдиг юридиктиг дуза-биле хандыраар дээш юридиктиг консультацияларны, кожууннарга күрүнениң нотариалдыг контораларын тургузар херек.

Суд приставтар албанының ажылының дээштиг чоруун бедидер сорулга-биле кожуун звенонунуң ажылдакчыларының мергежилни бедидеринче кичээнгейни

углаза чогуур. Суд шийтпирлериниң күселдезин чорудуп тургаш, хоойлу-дүрүм сагылдазын хоойлуда доктааткан хуу-сааларда хандыраар херек.

Кеземчелер күселдезиниң албан черлери багай эвес түнелдерни чедип алган. Оларда туберкулез-биле аарааннарның саны, кемниг херектер үлгедир чоруктарының саны кызырылган. Ол албан черлеринге негелде херектерни ажыдып илередир талазы-биле, продукция бүдүрүп үндүрерин көвүдедир талазы-биле хемчеглерни алыры, хосталгазын казыттырып шийттиргеш, оон кара-бажыңнардан хосталган кижилерни социал талазы-биле чаа байдалга ижиктирер талазы-биле ажылды иделкейждери эргежок чугула.

Курнаркоконтроль албаны болгаш тус чер чагыргалары наркотиктиг бүдүмелдерни соора ажылгаар болгаш оларны хоойлу-дүрүм барымдаалавайн садып-саарар чоруктарга удур хөдөлишкенин чорудар талазы-биле сорулгазын айыткан республика программазын боттандыраар дээш ажылды дыка күштелдирер ужурулуг. Конопляның негелде үнер аргазын узуткаар талазы-биле эртемге үндезилеттинген ажылдарны болгаш эки дуржулганы ажылгаар.

Россий-моол күрүне кызыгаарының тыва участогунуң камгалалын күштелдирер болгаш кызыгаар чогуунда байдалды чогумчудар талазы-биле хемчеглерни алыры негелденип турар. Малмаган оорлаар болгаш контрабанда чорудуп турар организастаттынган кемниг бөлүктөргө база кижилерниң ажыл-чорудулгазын болдурбазынче онза кичээнгейни углаары эргежок чугула. О-Шынаа кызыгаар заставазының тудуун доозар. Хоойлу хүлээп алгаш, аңаа дүүштүр кызыгаар чогуунда кожууннарга кызыгаар зоназының чурумун кириер. Ында чурттакчы чоннуң аразынга тайылбыр ажылын организастаар.

Чаа хоойлужудулгага дүүштүр Тыва каайлыны күрүнениң каайлы контроло-биле хандыраары эргежок чугула. Мооң-биле холбаштыр кызыгаар чогуунуң кожууннарынга хавырган болгаш күрүне кызыгаарың дамчыштыр аай-дедир сүрүп кириген мал-маганын тудуп карактаарыңга карантин зоналарын тургузар талазы-биле сорулга салдыган.

Чазактың ведомстволар аразының комиссиязы даштыкы хамаатыларны республикаже чажыды-биле миграциязының өздүдесин (кежери) доктаадып шыдаан. Моон сонгаар даштыкы ажылчын күштү ажылгаарыңга хемчээлди экономиканың адырларының херегелдерин барымдаалап холбаштыраары чугула.

Амыдыралчы чугула объектилерниң

болгаш чурттакчы чоннуң террорга удур камгалалын хандыраар талазы-биле айтырылган доктаамал кичээнгейни негеп турар. Экономиктиг, хөй-ниитиниң, экологтук айыыл чок чоруун, чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарың, онза байдалдарны чайладырын болгаш оларның уржуктарың ажып эртерин хандыраар талазы-биле айтырылганы шийтпирлээр кылдыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң Чөвүлелин тургускан

VII. Инновация политиказының кол угланьышкыннары

Россияны хөгжүлдениң инновация оруунче шилчидериниң, национал инновация системазын тургузарының сорулгазын чурттуң удуртулгазы тодараткан. Республиканың Чазак инновация политиказының Концепциязын болгаш оон хөгжүлдениң программазын хүлээп алган.

Нормативтиг-эрге-хоойлулуг баазаны тургузары эргежок чугула. Инновация чорудулгазын башкарының структуразын тургузар. Ону кадрлар-биле хандыраар. Ылаңгыя бүдүрүлге-технология, чээли-саң-хөө болгаш инвестиция талазы-биле инновация инфраструктуразын тургузарың дүргедир. Чижилге ууп шыдаар арга-шинектиг продукцияны болгаш ачы-дузаларың бүдүрерин база сайгарарың хандыраар телевилелдерни күрүнөдөн ону хире-шаа-биле деткирин боттандыраар. Ылаңгыя экономиканы эргелеп-башкарыңга информастыг технологияларны эң бедик темпир-биле сайзырадыр.

Чазак болза яамыларың болгаш ведомстволарың, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның инновация телевилелдериниң даңзылаашкынын чорудар. Оларны даңзызын тургузар, хемчээлин тодарадыр, ажыктыын анализтеп көөр. Эң кедилги телевилелдерни тодарадыр. Инновацияның негелделеринге дүүшпес телевилелдерни акшаландыраарың соксадыр. Бюджеттиң эвээш акша-хөреңгилерин тоо-быдаратпайн, оларны экономиканың өздүдесинче угландыраар. Инновация чорудулгазын башкарының структуразын эле көөр. Инновация ажыл-чорудулгазы Экономика, Саң-хөө яамыларының болгаш күрүнениң садып алыр албан черлериниң кичээнгейиниң төвүнге турар ужурулуг.

Хүндүлүг депутаттар!

Түннелинде Россия Федерациязының Президентиниң Россия Федерациязының составыңга Тыва Республиканың каттыкып киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунга-

болгаш ол ажылдап турар.

Республикага чангыс аай дежурный диспетчер албаннарының четкизин калбартыры, чурттакчы чоннуң болгаш девискээрниң камгаладылгалыг камгала-лы, өрт айылын болдурбазының талазы-биле профилактиктиг ажылды күштелдирери болза бойдус болгаш техногенниг шинчилиг онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар талазы-биле бо чылын боттандыраар кол сорулгалар ол болур.

нының 90 чылын байырлаарының дугайында" 2003 чылдын август 8-те № 929 Чарлының ужуру-дузазын демдеглексээн ийик мен. Ук документ канчаар-даа аажок улуг политиктиг ужуру-уткалыг. Чурттуң Президентиниң тыва улустун төөгүзүн хүндүткелдиг хамаарылга-биле көргениниң дугайың ол херечилеп турар.

Чарлыкка ат салгаш, республиканың социал-экономиктиг хөй-хөй сорулгаларын Федералдыг төптүң болгаш регионнарның дузазы-биле шийтпирлээр боттут арганы ол биске берген. Бедик харысалганы медресе билбишаан, ол арганы эскербейн эрттирип болбас ужурулуг бис.

Юбилейлиг байырлалдарга белеткел талазы-биле республиканың Чазаның, федералдыг яамыларың болгаш ведомстволарың ажыл-чорудулгазын углап-шигелеп башкаар кылдыр Россияның Чазаның деңгелинде Органзастыг комитетти тургускан. Юбилейлерни белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле кол хемчеглерниң Плянны бадылаан.

Ону боттандыраарыңга националдар аразыңга чөпшээржилге болгаш тайбың, янзы-бүрү националдарның кижилериниң найыралының болгаш кады ажылдажылгазының байдалы, чоннуң эрге-чагыргазының бүгү чадаларының болгаш деңгелдериниң, хөй-ниити, шажын болгаш политиктиг организацияларның, массалыг информация чепсектериниң, республиканың чурттакчы чонунуң чөпшээржилгелиг база дээштиг күженишкенини эргежок чугула. Ол чорук республиканың бүдүрүкчү күштерин, оон экономиктиг, эртем, культура болгаш угаан-бодал арга-шинээн улам ыңай хөгжүдеринге күчүлүг быра болган турар ужурулуг.

Байырлал — ол дээрже бистиң маадырлыг эрткен үевиңиң дугайында чүгө сактышкын эвес, а харын-даа кол-ла чүве — ол дээрже чогаадыкчы күш-ажыл-биле бистиң амыдыралы-высты бөгүнгүздөн улам артык эки кылдыр болдурарыңга үндезин-дир.

Кичээнгейиңер дээш өөрүп четтирдим. 2004 чылдын март 29.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

“Туризм дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдын март 10-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдын март 17-де чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. “Туризм дугайында” 1997 чылдын февраль 7-де № 706 Тыва Республиканың Хоойлузунга (Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызы, 2001, июль 25; “Тувинская правда”, 2001, июль 10) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1 чүүлдүң 4 абзазын дараазында эдилгелер-биле бижир:

“Боттарының эвилелдээни туризм — туристерниң боттарының организастап турары, шимчээшкениниң активчи аргаларын ажылгаышаан чорудар аян-чоруктары.”;

2) 1 чүүлдүң 7 абзазын дараазында эдилгелер-биле

бижиер:

“Үнүшкүннүг туризм — Россия Федерациязында доктаамал чурттап турар кижилерниң еске чуртче аян-чоруктары.”

3) 1 чүүлдүң 12 абзазын дараазында эдилгелер-биле бижир:

“Турисчи продукт — туриске садып-саарарыңга көрдүңгөн аян-чорукту, ачы-дузалары-биле кады чедиреринге эрге.”;

4) 1 чүүлдүң 16 абзазын дараазында эдилгелер-биле бижир:

“Турисчи ажыл-чорудулга туроператорнуң болгаш турагентиниң ажыл-чорудулгазы база ол ышкаш аян-чоруктары организастаарының талазы-биле өске-

даа ажыл-чорудулга”;

5) 5 чүүлдүң 4 абзазында “хоойлужудулгазы болгаш нормативтиг эрге-хоойлу актылары” деп сестерниң мурнунда “биле Тыва Республиканың” деп сестерни ап кааптар; Россия Федерациязы деп сестү чогуур паде-

жинге бижиер.”;

6) 5 чүүлдүң 5 абзазында “хоойлужудулгазы болгаш нормативтиг эрге-хоойлу актылары” деп сестерниң мурнунда “база

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай, № 662 УХ-1, 2004 чылдын март 26.

“Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиология талазы-биле менди-чагай болурунун дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдын март 10-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдын март 19-та чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. “Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиология талазы-биле менди-чагай болурунун дугайында” 2000 чылдын июль 19-та № 514 Тыва Республиканың Хоойлузунга (Тыва Республиканың хоойлужудулгаларының чыындызы, 2001, № 1, ар.200) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 7 чүүлдүң 5 абзазында, 8 чүүлдүң 4 абзазында “база Тыва

Республиканың” деп сестерни ап кааптар;

2) 37-ги чүүлде:

а) адын дараазында эдилгелер-биле бижир:

“Кижиге айыыл чедирип болгу дег ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге (лицензия) чөпшээрел бээр”;

б) 2-ги пунктуну ап кааптар; 44 чүүлде: “Тыва Республиканың бюд-

жеттеринден кирип турар акша-хөреңгилерниң деп сестерни,

медияның ыяал-ла кылдыраар база социал камгаладылганың фондуларының акша-хөреңгилериниң деп сестерни ап кааптар”;

47 чүүлдү дараазында эдилгелер-биле бижир:

“47 чүүл. Санитария талазы-

биле хоойлужудулганы үрэни дээш харысалга

Санитария талазы-биле хоойлужудулганы үрэни дээш сагылга-чурум талазы-биле, административтиг болгаш кеземче харысалгазы Россия Федерация-

зының хоойлужудулгазынга дүүштүр доктааттынар";
5) 48-ки чүүлдү ап кааптар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК
Кызыл хоорай, № 666 УХ-1, 2004 чылдың март 26.**“Чурттакчы чоннун кадыкшыл камгалалының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында**

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың март 10-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың март 19-та чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. Чурттакчы чоннун кадыкшылының камгалалының дугайында” 1996 чылдың август 27-де №615 (“Тувинская правда”, 1996, октябрь 1-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 3 чүүлдүн 14 пунктузунда “Тыва Республика”, деп сөстөрни ап кааптар;

2) 3 чүүлдүн 18 чүүлүн ап кааптар;

3) 5 чүүлдүн 1 кезээнде болгаш 6 чүүлдүн 1 кезээнде “республиканың хамаатылары” деп сөстөрни “Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамаатылары” деп сөстөр-биле солугур;

4) 9 чүүлдүн 1 пунктузунда “хамаатыларынга” деп сөстөр-биле мурнунга “Россия Федерациязының” деп сөстөрни немей

кирир;

5) 7 чүүлде:

а) 2 кезээнде 16 иштики пунктуу ап кааптар;

б) 3 кезээнде 8 иштики пунктуу ап кааптар;

6) 8 чүүлдүн 1 пунктузунун 4 абзазында “чөпшээредилге (лицензия) кылырынга болгаш” деп сөстөрни ап кааптар;

7) 11 чүүлде:

а) 3 пунктузунун 4 абзазында “чөпшээредилге кылырынга болгаш” деп сөстөрни ап кааптар;

б) 4 пунктузунун 5 абзазында “база (лицензия) чөпшээредилге кылырынга” деп сөстөрни ап кааптар;

в) 5 пунктузунда “республиканың чөпшээредилге-аккредитация комиссиязының ажылынга”, деп сөстөрни ап кааптар;

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

8) 19 чүүлдүн 4 кезээнде “албан черинге республиканың чөпшээредилге-аккредитация комиссиязының үндүрүп бергени, сертификаттын бөлүктеринин болгаш” деп сөстөрни ап кааптар;

9) 25 чүүлдүн 3 кезээнде “бо Хоойлуунун 48-ки чүүлүг дүүштүр” деп сөстөрни ап кааптар;

10) 3 чүүлдүн 3 кезээп ап кааптар;

11) 35 чүүлдүн 2 кезээнде “чөпшээредилге (лицензия) комиссиялары болгаш” деп сөстөрни ап кааптар;

12) 40 чүүлдүн 3 пунктузунун 1 абзазында “үш” деп сөстү “ийи”, деп сөс-биле солугур;

13) 43 чүүлдүн 2 кезээп дараазында эдилгелер-биле бижири:

“Кижиниң өлгениниң үезин,

реанимациялыг хемчеглерни соксадырын тодарадырынын чуруму болгаш барымдаалары Россия Федерациязының Юстиция яамызы биле Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының болгаш Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының дугурушкаш, бадылаан дүрүмү-биле доктааттынар”;

14) 51 чүүлдүн 2 кезээнде, “күрүнениң муниципалитеттин болгаш хууда кадык камгалал системазы” деп сөстөрни “күрүнениң болгаш муниципалитеттин кадык камгалал системазы” деп сөстөр-биле солугур;

15) 61 чүүлдүн 1 кезээп ап кааптар;

16) 66 чүүлде:

а) 1 пунктуунун 2 абзазында “Тыва Республиканың Чазааның чанында чөпшээредилге-аккредитация комиссиязының чөпшээредилге (лицензиязын) болгаш” деп сөстөрни ап кааптар;

б) 6 пунктуда “ажылдаар черинге 4 айдан эвээш эвес үеде эмчилерниң билиин бедидер институттарының программалары-биле тускай өөредилгени

эрткен азы”, деп сөстөрни ап кааптар; “Тыва Республиканың кадык камгалал комиссиязының” деп сөстөрни “профессионалдыг медицина болгаш фармацевтиг ассоциацияларның комиссияларынга” деп сөстөр-биле солугур;

в) 10 пунктуда “ажыл-чорудулганың шилиттинген хевирлери” деп сөстөрни “медицинаның ажыл-чорудулгазы” деп сөстөр-биле солугур;

г) 11 пунктуу ап кааптар;

17) 69 чүүлдүн 2 кезээп ап кааптар;

18) 73 чүүлдүн 9 пунктузун ап кааптар;

19) 18 чүүлдүн 15 пунктузунда, 22 чүүлдүн 2 кезээнде, 28 чүүлдүн 1, 5, 8 кезектеринде, 33 чүүлдүн 2 кезээнде, 62 чүүлдүн 1 кезээнде, 73 чүүлдүн 13 пунктузунда “хамаатылары” деп сөстүн мурнунга “девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының” деп сөстөрни чогуур падежтеринге немей кирир.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай,

№ 669 УХ-1

2004 чылдың март 26.

Тыва Республиканың Конституциязын езугаар Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 13-те № 283 доктаалы-биле бадылаан, күрүне эрге-чагырга органнарының азы күрүне эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилеринин хоойлуга чөрүшкөк ажылының (кылбаан ажылының) түңнелинде чедирген каражаны эгидеринге Тыва Республиканың саң-хөөзүнге негелделер талазы-биле суд шийтпирлерин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының күүседир Дүрүмүнүн 4 пунктузунун дүүшкөөн хынаар дугайында Тывада хөй-ниитиниң эргелерин камгалаар республика шимчээшкениниң даргазы

А.Н.Переляеваның дилээн чугаалажып көөрүндө ойталаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ТОДАРАДЫЛГАЗЫ

2004 чылдың март 17, № 1-О, Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституция судунун даргазының хүлээлгезин күүседип турар О.Л.-С.Салчак, судьялар А.П.Саая, С.О.Монгуш, Ю.Я.Норбу составтыт.

“Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 41 чүүлүгө үндезилээш, Тывада хөй-ниитиниң эргелерин камгалаар республика шимчээшкениниң даргазы А.Н.Переляеваның дилээн баш удур өөренип көргөн судья А.П.Сааяның түңнелин ажык суд хуралыга чугаалажып көргөш, **тодаратканы болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязын езугаар, Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 13-те № 283 доктаалы-биле бадылаан, күрүне эрге-чагырга органнарының азы күрүне эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилеринин хоойлуга чөрүшкөк ажылының (кылбаан ажылының) чедирген каражаны эгидеринге Тыва Республиканың саң-хөөзүнге негелделер талазы-биле суд шийтпирлерин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының күүседир Дүрүмүнүн 4 пунктузунун дүүшкөөн (Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 13-те № 283 доктаалы-биле бадылаан, Тыва Республиканың Конституциязының 116 чүүлүнүн 1 кезээнде айыткан) хынаар дугайында Тывада хөй-ниитиниң эргелерин камгалаар республика шимчээшкениниң даргазы А.Н.Переляеваның билдиришкени Тыва Республиканың Конституция судунга 2004 чылдың март 1-де кирген.

Үстүнде айыткан Дүрүмүнүн 4 пунктузун езугаар күрүне эрге-чагырга яамызының республика органы күүседир хоудустун хоолгазын алган хүнден 5 ажылчын хүн дургузунда суд шийтпирин солаан азы ону күүседирин хоруп турар документини азы

хуудусту күүседиринге суд шийтпирин хомудаар эрге чок дээрзиниң дугайында информацияны яамыга кирир ужурлуг.

Билдиришкени эезиниң бодалын езугаар алырга, Тыва Республиканың Чазааның үстүнде айыткан доктаалы болза күштүг бооп эгелээнде суд шийтпирин доп-дараан күүседир дугайында Дүрүмүнү хажыдып, ооң-биле кады уругларлыг хамаатыларга пособие талазы-биле өрелерни төлээрин саададып турар хевирлиг болган.

Ооң мурнунда Тыва Республиканың Конституция судунун секретариаты “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция судунун 40 чүүлүгө дүүштүр ооң дилээ айыткан Хоойлуунун негелделеринге дүүшпейн турарын билдиришкени эезинге база дыңнаткан турган.

2. Тыва Республиканың Конституция суду Тывада хөй-ниитиниң эргелерин камгалаар республика шимчээшкениниң даргазы А.Н.Переляеваның кириген материалдарын өөренип көргөш, ону чугаалажып көөрүнүн барымдаазы чок деп санаан.

“Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүгө дүүштүр Тыва Республиканың Конституция судунга “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36-38, 82 болгаш 83 чүүлдеринин негелделеринге дүгжүп турар айтырыгларны, дилеглерни болгаш хомудалдарны чугаалажып көөр.

Билдиришкени эези “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 37 чүүлүгө айыткан негелделерни сагываан. Айытпаан чүүлдер болза:

— хынаар ужурлуг актыны үндүргөн күрүне органының адреси;

— Тыва Республиканың Конституция

судунга дилег кирир эргени берип турар Тыва Республиканың Конституциязының болгаш бо Конституция хоойлузунун нормалары;

— дилегни Тыва Республиканың Конституция судунга чугаалажып көөрүгө Конституция хоойлузунда айыткан тодаргай үндезиннер;

— тургускан айтырыглар талазы-биле билдиришкени эезиниң туружу болгаш Тыва Республиканың Конституциязының чогуур нормаларыга даянган эрге-хоойлу үндезиннери.

“Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 38 чүүлүн езугаар алыр болза, кириген дилегде документилерни болгаш еске-даа материалдарны беш экземплярга кирибээ, а ол ышкаш күрүне үндүрүн төлээн азы ону төлээринден хостаан дугайында документилер чок болган.

“Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 82 чүүлүнде күрүне эрге-чагырга яамызының конституция норма-чижек актыларын хынаар дугайында дилегни Тыва Республиканың Чазаа Даргазы, бир эвес ук шийтпирни Хоойлужудулга палатазының депутаттарының үштүн бир кезин, Төлээлекчилер палатазының депутаттарының бештиң бир кезин хүлээп алганда, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары, Тыва Республиканың Чазаа, кижилериниң талазы-биле Тыва Республикада төлээлеткен кижилер, тус чер бот-башкарылганының төлээлетке органы кирир эргелиг деп айыткан.

Ынчангаш бо билдиришкенини чугаалажып көөрүнүн эрге-байдал барымдаазы чок болган.

Оон аңгыда “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 83 чүүлүгө дүүштүр дилегни кирири албан эвес турган, чүге дизе ында “Күрүне эрге-чагырга органнарының азы күрүне эрге-чагырга органнарының албан-дужаалдыг кижилеринин хоойлуга чөрүшкөк ажылының (кылбаан ажылының) чедирген каражаны эгидеринге хамаарышкан суд шийтпирлерин Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының күүседир Дүрүмүнүн” 4 пунктузун солугур дугайында айтырыгны тургускан болганда бо дилегни чугаалажыры албан эвес.

Ол ышкаш билдиришкени эези ооң конституция эргелерин хажыдып турарын бадыткаан барымдааны кирибээ.

Үстүнде айыткан чүүлдерни барымдаалааш база “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 43 чүүлүн, 77 чүүлдүн бирги кезээп, 82 болгаш 83 чүүлдерин удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Конституция судунун тодаратканы болза:

1. Дилегни чугаалажып көөрү албан эвес болганынга дүүштүр ук дилег “Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун негелделеринге дүүшпейн турарын барымдаалааш, Тывада хөй-ниитиниң эргелерин камгалаар республика шимчээшкениниң даргазы А.Н.Переляеваның дилээн чугаалажып көөрүндө ойталаар.

2. Бо тодарадышкы күштүг, ону хомудап болбас, чарлаан үеден күштүг бооп эгелээр дорт күштүг болгаш еске органнарының болгаш албан-дужаалдыг кижилеринин бадыткаашкыны негеттинмес.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының дилээнге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлап бээр херек талазы-биле
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУНУҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдын март 18, № 4-П, Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Конституция суду даргалакчы О.Л.-С.Салчак, судьялар А.П.Саая, Ю.Я.Норбу, С.О.Монгуш состав-тыг,

Тыва Республиканың Конституция судунче дилег кириген таланың төлээзи — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты К.А.Бичелдейниң;

а ол ышкаш хоойлужудулга чорудуунуң хуралынче чалатканнарның Тыва Республиканың Чазаның төлээзи, суд органны-биле кады хөдөлүп ажылдаар талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының Бүрүн эргелиг төлээзи Ч.Т.Донгактың, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының төлээзи—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Аппаратының эрге-хоойлу эргелелиниң начальниги К.С.Монгуштуң киржилгези-биле,

Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезээн, “Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында” Конституция хоойлузунун 3 чүүлүнүн 2-4 кезектерин, 90 чүүлүн удуртулга болдургаш,

Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлап бээр дугайында херекти ажык суд хуралына чугаалажып көргөн.

“Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүнүн 1 кезээн езугаар бо херекти чугаалажып көргөнінч ужуру болза Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлап бээр дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының дилээ болган.

“Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 36 чүүлүнүн 2 кезэениң “б” пунктузун езугаар бо херекти чугаалажырының үндезини болза Конституцияда айтылган бо чүүлду билип алырынга тодаргай эвес байдалдың тургустуна бергени болур.

Судья-илеткелчи А.П.Сааяның чугаазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының төлээзиниң тайылбырын, Тываның күрүне университетинин орус дыл кафедрасының доцентизи, эксперт Р.С.Дан-Сюрюннүн түннелин, чалаткан кижилерниң чугааларын дыңнааш, кириген документилерни болгаш өске-даа материалдарны өөренип көргөш, Тыва Республиканың Конституция судунуң тодаратканы болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдын февраль 25-те №649 доктаалы-биле Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээн тайылбырлап бээр дугайында дилегни Тыва Республиканың Конституция судунга кириген Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээнде Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында саналды Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун төлевилели кылдыр кириерин болгаш Төлээлекчилер палатазы база Тыва Республиканың Чазаны кирип болурун айтыган.

Билдиришкени эезиниң бодалын езугаар алырга, Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээнде чүүлдерни билип алырынга тодаргай эвес байдал тургустунган хире болган. Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелерни Тыва Республиканың Чазаны азы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы бот-тускайлаң кириер бе азы кады кириер бе деп

айтырынга тодаратылган бердиммээн. Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээниң утказынга Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның кириер саналдарына хамаарышкан кезээ чангыс аай дүүшкөк болур ужуру деп билдиришкени ээзи бодап турар. “Төлээлекчилер палатазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнүн аразында “болгаш” деп каттыштырылган сөзү болза Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында саналды үстүнде айтылган ийи субъект кады кириерин айтып, хоойлужудулга инициативазы көдүрер эргени берип турар.

Маңаа холбаштыр билдиришкени ээзи Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээнде Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында саналдар бээриниң чурумун тодардырып, Төлээлекчилер палатазы азы Тыва Республиканың Чазаны Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер саналды аңгы-аңгы азы кады кириер бе дээрзин тодардырып Тыва Республиканың Конституция судундан дилээн.

2. “Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээн езугаар Тыва Республиканың Конституция суду чүггел дилегде айтылган чүүл талазы-биле доктаал хүлээп алып, дилегде кириген үндезинерни болгаш барымдааларны холбаштырбас.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының дилээнде тургускан айтырылгала тайылбыр бээр талазы-биле бо херектин сорулгазы болза Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында саналды Төлээлекчилер палатазы болгаш Тыва Республиканың Чазаны аңгы-аңгы азы кады кириер бе дээрзин тодардыры болур.

“Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 72 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституциязының нормаларын тайылбырлаар херек талазы-биле шийтпирни хүлээп алып, тайылбырлаар нормаларның алыс утказын үнелээр болгаш албан езунуң база өске-даа тайылбырларны, практикада тургустунган чүүлдерни, эрге-хоойлу актыларында оларның туруштары барымдаалаар.

3. Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээниң алыс утказын ол-ла чүүлдүр өске кезектери-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының 9, 96, 108 болгаш 141 чүүлдерин-биле холбаштырып көөрге, “Төлээлекчилер палатазы” болгаш “Тыва Республиканың Чазаны” деп сөстөрнүн аразында “болгаш” деп эвилел сөзү каттыштырылган ужуру-дузаны айтып турар болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында хоойлужудулга инициативазы көдүрер ийи бот-тускайлаң субъектини кады ажылгаар кылдыр көрдүнгөн, бо субъектилерни долу адаары доозулганган база оон ыңай уламчылавын айтып турар.

Ынчангаш “болгаш” деп эвилел сөзүнүн сөзүглелде утказы лексика-синтаксис утказын езугаар Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээ болза Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында саналды Төлээлекчилер палатазы-даа, Тыва Республиканың Чазаны-даа кирип

болурун тодаратып турар.

4. Конституцияга эдилгелер кириер дугайында саналдарны кириерин болгаш Тыва Республиканың Конституциязын эде көөр дугайында саналдарны Тыва Республиканың Конституциязының 16 эгези таарыштырып турар. Тыва Республиканың Конституциязының турум болурун ону хүлээп алырының онзагай чуруму болгаш конститушчу аңгы чүүлдерни эде көөрүн хандыраары Тыва Республиканың Конституциязының 140 чүүлүнде тодараткан. Тыва Республиканың Конституциязын, а ол ышкаш Конституцияның 1 болгаш 16 эгелеринге эдилгелерни Тыва Республиканың референдуму-биле хүлээп алып.

Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 3 кезээн езугаар Тыва Республиканың Конституциязының 2-8 эгелеринге эдилгелерни Хоойлужудулга палатазы доктааткан депутаттарның санының үштүн ийден эвээш эвес кезиниң бадылаашкынары-биле хүлээп алып болгаш ону хүлээп алган хүнден 14 хүн дургузунда Төлээлекчилер палатазына чугаалажып көөрү-биле кириер. Тыва Республиканың Конституциязынга кириген эдилгелерни ол дээш депутаттарның ниити санының үштүн ийден эвээш эвес кези бадылаанда Төлээлекчилер палатазы чүүлдүзүнгөн деп санаар.

Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 5 болгаш 6 кезектеринде Хоойлужудулга палатазының хүлээп алганы база Төлээлекчилер палатазының чүүлдүзүнгени Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында Тыва Республиканың Конституция хоойлузун ат салдыраары-биле база чонга чарлап дыңнадыры-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынче 10 хонук иштинде чорудар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы 14 хүн дургузунда Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында Конституция хоойлузунга ат салыр болгаш чонга чарлап дыңнадыр. Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында Конституция хоойлузунга Тыва Республиканың Чазак Даргазы ат салбаан таваарылганда айтылган хоойлуну оон мурнунда хүлээп алган эдилгезин езугаар Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының үштүн ийден эвээш эвес кези бадылаанда чүүлдүзүнгөн болур. Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының хей нурузунун мурнундагы эдилге-биле хүлээп алганы Тыва Республиканың Конституция хоойлузун Тыва Республиканың Чазак Даргазы катап хүлээп албайн барып болбас. Аңаа ат салыр. 14 хүн иштинде чонга чарлап дыңнадыр.

Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнде айтылган чүүлдерни анализтеп көөрге, Тыва Республиканың Конституциязының 2-15 эгелеринге инициатива көдүрүп эдилгелер кириер талазы-биле хоойлужудулга ажылын боттандыраарына бот-тускайлаң субъектилер бооп, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы болгаш Хоойлужудулга палатазы, а ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазы болгаш Тыва Республиканың Чазаны кириерин айтыган.

Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилели ажылдап кылыр дугайында саналды Тыва Республиканың Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканың Чазаны кирип болур, ынчангаш Тыва

Республиканың Улуг Хуралының саналын Тыва Республиканың Чазаны-биле дугуржуп сүмележир, а Тыва Республиканың Чазаны Тыва Республиканың Улуг Хуралы-биле дугуржур. Конституцияның бо чүүлүнүн утказын ап көөрге, Тыва Республиканың Конституциязының чаа төлевилелин чогаадып кылыр дугайында саналды өскезиниң чөпшээрелгези турда субъект бүрүзү бот-тускайлаң кириерин көрүп турар.

Үстүнде айтылган чүүлдерни езугаар күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга-даа, күүсекчи-даа адырлары Тыва Республиканың Конституциязының 2-15 эгелеринге эдилгелер кириер эргелиг бооп турар. Ындыг эргелиг бот-тускайлаң субъектилер болза Тыва Республиканың Улуг Хуралы, оон нүүрүнде Төлээлекчилер палатазы болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди күүсекчи органы — Тыва Республиканың Чазаны болур. Бо тайылбырны өскээр билип болбас, чүге дизе Тыва Республиканың Конституциязының 9 чүүлүнде быжыглаан эрге-чагыргалар хуваалдазының конститушчу принциптинге, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнгөн Тыва Республиканың Улуг Хуралының болгаш Тыва Республиканың Чазаның утка-шынарынга болгаш бүрүн эргелериниң хемчээлинге дүүшпейн баар.

Оон аңгыда Тыва Республиканың Конституция судунуң мындыг янзылыг эрге-хоойлу туружун Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының дилээнге холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязының 101 чүүлүнүн 2 болгаш 5 кезектерин тайылбырлап бээр херек талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң 2004 чылдын январь 20-де №1-П доктаалында айтылган. Ону езугаар Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер кириер инициатива көдүрер эргени Төлээлекчилер палатазына база хамаарыштырган.

Айтылган чүүлдерге үндезилээш, Тыва Республиканың Конституциязының 119 чүүлүнүн 3 кезээн, “Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында” Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун 1 чүүлүнүн 1 кезээн, 71-73, 76, 77 болгаш 91 чүүлдерин удуртулга болдургаш, **Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязының 142 чүүлүнүн 1 кезээниң өске чүүлдер-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязының 9, 96, 103, 104, 108, 109, 113, 140 болгаш 141 чүүлдериниң негелделери-биле харылзаалыг болганын барымдаалааш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы болгаш Тыва Республиканың Чазаны Тыва Республиканың Конституциязының 2-15 эгелеринге эдилгелер кириер инициатива көдүрер эргелиг бот-тускайлаң субъект болур дээрзин хүлээп көөр.

2. Бо тайылбыр болза албан езунуу болур болгаш күрүне эрге-чагыргазының бүгү төлөөлөгө, күүсекчи болгаш суд органныры ыяап-ла күүседир.

3. Бо доктаал солдунмас, ону хомудап болбас. Чарлаан соонда доран күштүг бооп эгелээр, дорт күштүг база өске органныры болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң бадыткаашкыны негеттинмес.

4. Бо доктаалды “Шын”, “Тувинская правда” солуннарга “Тыва Республиканың Хоойлужудулга чыындызынга” парлаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ СУДУ.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаны.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нитител-политиктиг кидист — 1-18-10, культура, өөредиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр кидистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 20002. Чагыг 44.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлапта болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелениң Тыва девискээр эргелениге бүрүткеттиген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлапта болгаш информация күүркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.